

Archeologienota

Berchem (Antwerpen) – Uitbreidingstraat

Natasja Reyns, David Vanhee en Ruth Ferket

Bornem
2021

Colofon

Rapporten van het archeologisch onderzoeksbureau All-Archeo bvba

Erkend archeoloog: All-Archeo bvba, OE/ERK/Archeoloog/2015/00018

Auteurs: Natasja Reyns, David Vanhee en Ruth Ferket

All-Archeo bvba
Woestijnstraat 45
2880 BORNEM

Wettelijk depot nummer
D/2021/12.807/164

© All-Archeo bvba

Alle rechten voorbehouden. Niets uit deze uitgave mag worden verveelvoudigd en/of openbaar gemaakt worden door middel van druk, fotokopie, microfilm of op welke wijze dan ook, zonder voorafgaande schriftelijke toestemming van de opdrachtgever.

All-Archeo bvba aanvaardt geen aansprakelijkheid voor eventuele schade voortvloeiend uit de toepassing van de adviezen of het gebruik van de resultaten van dit onderzoek.

Inhoudsopgave

1	Inleiding	4
2	Verslag resultaten bureauonderzoek	5
2.1	Administratieve gegevens	5
2.2	Archeologische voorkennis	8
2.3	Onderzoeksopdracht	8
2.3.1	Vraagstelling en randvoorwaarden	8
2.3.2	Beschrijving geplande werken	8
2.3.3	Werkwijze	12
2.4	Assessmentrapport	12
2.4.1	Landschappelijke ligging van het onderzochte gebied	12
2.4.2	Historische beschrijving van het onderzochte gebied	18
2.4.3	Het onderzochte gebied in zijn archeologisch kader	27
2.4.4	Interpretatie van het onderzochte gebied en synthese	31
2.4.5	Afweging noodzaak verder vooronderzoek	32
3	Samenvatting	35
4	Bibliografie	36
4.1	Archiefdocumenten	36
4.2	Publicaties	36
4.3	Websites	36
5	Bijlagen	38
5.1	Archeologische periodes	38

1 Inleiding

Deze archeologienota werd opgemaakt naar aanleiding van de aanvraag van een omgevingsvergunning waarbij de totale oppervlakte van de ingreep in de bodem 1000 m² of meer beslaat, de totale oppervlakte van de kadastrale percelen waarop de vergunning betrekking heeft 3000 m² of meer bedraagt en waarbij de percelen helemaal buiten de archeologische zones liggen, opgenomen in de vastgestelde inventaris van archeologische zones,¹ zoals bepaald in artikel 5.4.1 van het Onroerenderfgoeddecreet van 12 juli 2013. Het onderzoeksgebied valt niet binnen een beschermde archeologische site, noch binnen een gebied waar geen archeologisch erfgoed te verwachten valt.²

Alle coördinaten die weergegeven worden, zijn uitgedrukt in Lambert 72, tenzij anders vermeld.

De uitvoering van vooronderzoek zonder ingreep in de bodem gaat steeds de uitvoering van vooronderzoek met ingreep in de bodem vooraf. Het doel van een archeologisch vooronderzoek wordt immers met een minimum aan destructie van het archeologisch erfgoed bereikt.

¹ <https://geo.onroenderfgoed.be>

² <https://geo.onroenderfgoed.be>

2 Verslag resultaten bureauonderzoek

Het doel van de archeologische bureaustudie is de aanwezigheid, aard en bewaringsomstandigheden van de archeologische monumenten te kunnen inschatten, de landschappelijke opbouw van het gebied te kennen, om de impact van de werken op het aanwezige archeologische erfgoed in te schatten en daaruit concrete aanbevelingen te formuleren voor de verdere prospectiestrategie.

2.1 Administratieve gegevens

Projectcode: 2020D176

Erkend archeoloog: All-Archeo bvba, OE/ERK/Archeoloog/2015/00018

Locatie (provincie, gemeente, deelgemeente, adres, toponiem): Antwerpen, Antwerpen, Berchem, Uitbreidingstraat 325-331, Uitbreidingstraat

Bounding box x/y Lambert 72 coördinaten:

- 153980.60, 209373.29
- 154306.13, 209698.91

Kadastraal plan:

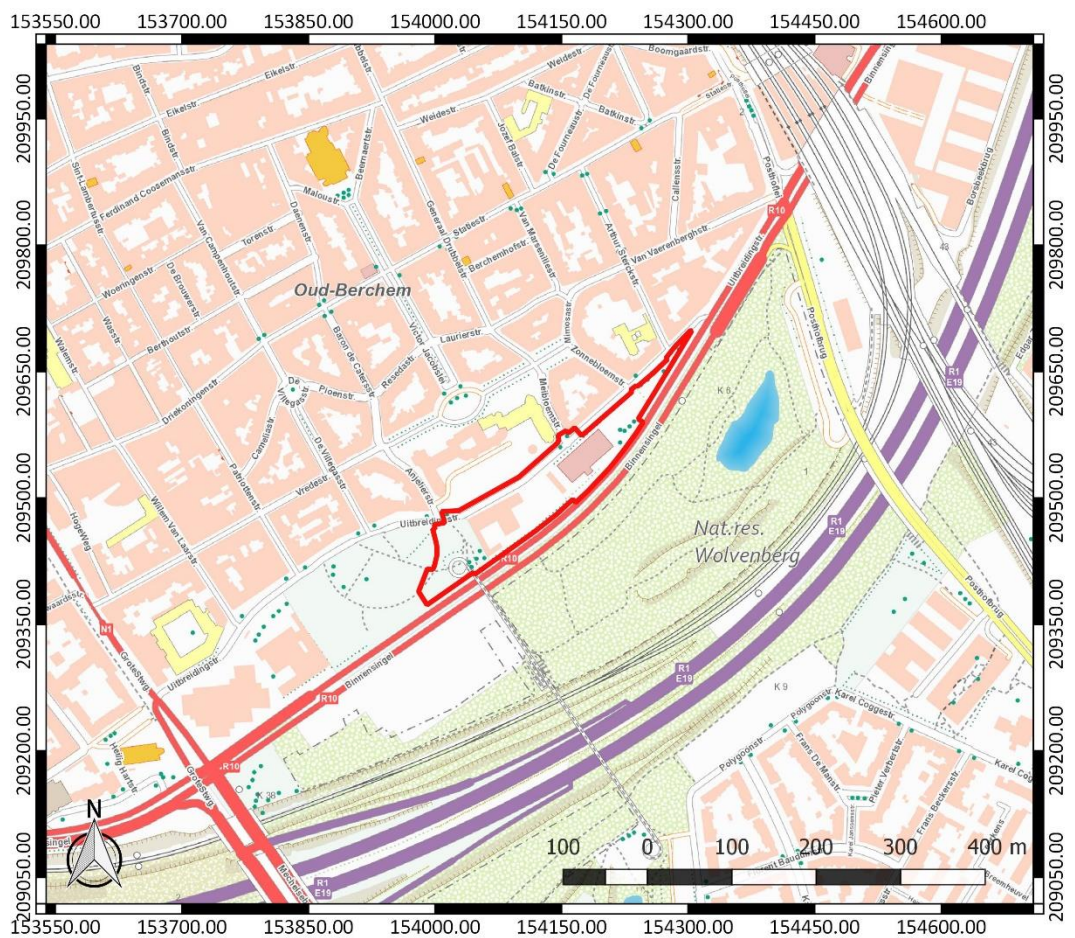

Figuur 1: Kadastraalplan met aanduiding van het onderzoeksgebied in rood (www.geopunt.be)

Kadastrale percelen: Antwerpen, Afdeling 21/Berchem, Afdeling 1, sectie A, nummers 159E2, 159G2 en 159Z (partim)

Oppervlakte onderzoeksgebied: ca. 20790 m²

Topografische kaart:

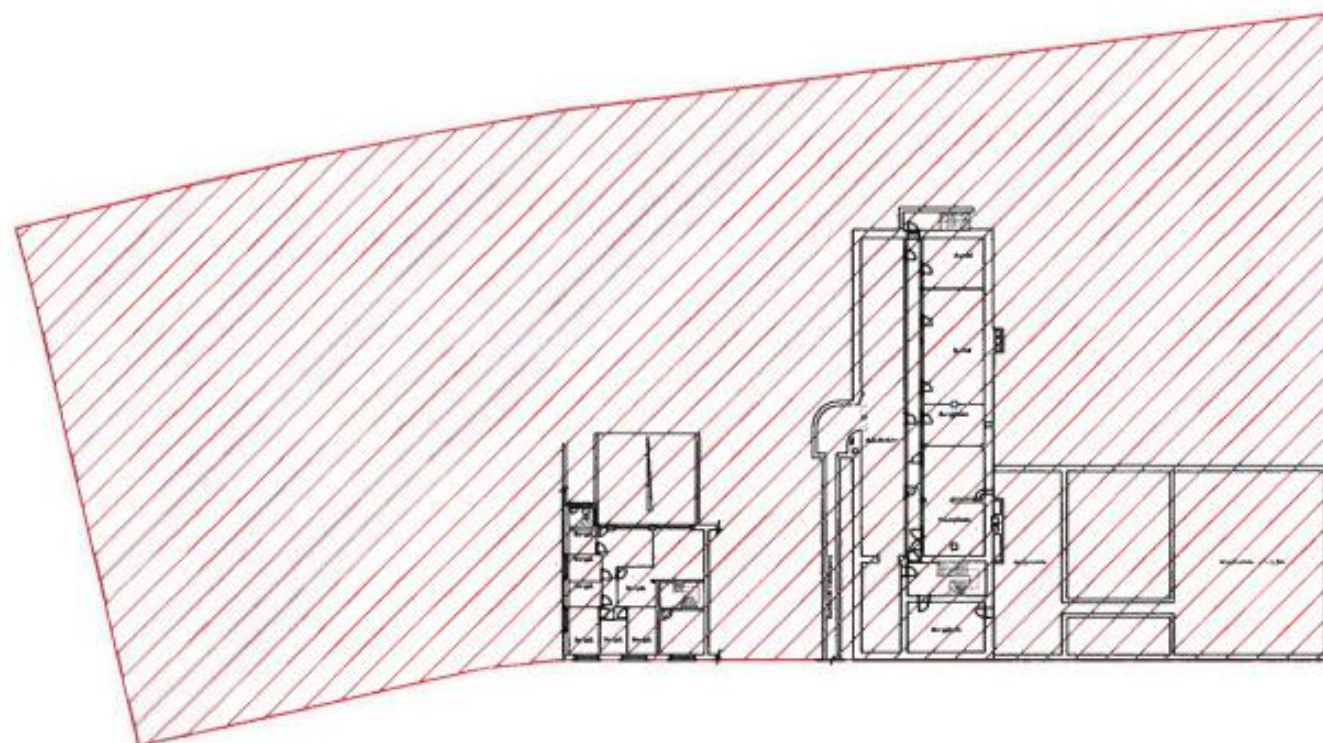
Figuur 2: Topografische kaart met aanduiding van het onderzoeksgebied (<https://www.dov.vlaanderen.be>)

Begin- en einddatum uitvoering onderzoek: 24/04/2020 – 11/10/2021

Relevante termen uit de thesauri bij de Inventaris Onroerend Erfgoed: bureauonderzoek, metaaltijden, middeleeuwen, nieuwe tijd, nieuwste tijd, akkerland, site met walgracht

Verstoorde zones: de bestaande bebouwing is plaatselijk onderkelderd. De totale oppervlakte van de kelders bedraagt ca. 645 m² (Figuur 3). Wat de impact van deze kelders op het bodemarchief geweest is, is momenteel niet duidelijk.

KELDER

 TE VERKOPEN SITE

Figuur 3: Bestaande toestand – Kelders (Connect Immo)

2.2 Archeologische voorkennis

In het verleden werden voor het terrein reeds archeologienota's opgesteld (zie hoofdstuk 2.4.3). Omwille van de verruiming van het onderzoeksgebied diende nu een nieuwe archeologienota opgemaakt te worden.

2.3 Onderzoeksopdracht

2.3.1 Vraagstelling en randvoorwaarden

Naar aanleiding van de geplande werken ter hoogte van het onderzoeksterrein werd een archeologisch bureauonderzoek uitgevoerd. Hierbij staat de vraag centraal wat de impact zal zijn van de geplande werken op het archeologisch bodemarchief. Op basis daarvan wordt een afweging gemaakt of verder archeologisch onderzoek met ingreep in de bodem nodig is.

Volgende onderzoeksvragen worden behandeld:

- Welke aanwijzingen bevatten de bestaande bronnen over het archeologisch potentieel van het terrein?
- Wat is de landschapshistoriek en de gebruiksevolutie van het terrein?
- Wat is de impact van de geplande werken?

Randvoorwaarden: niet van toepassing.

2.3.2 Beschrijving geplande werken

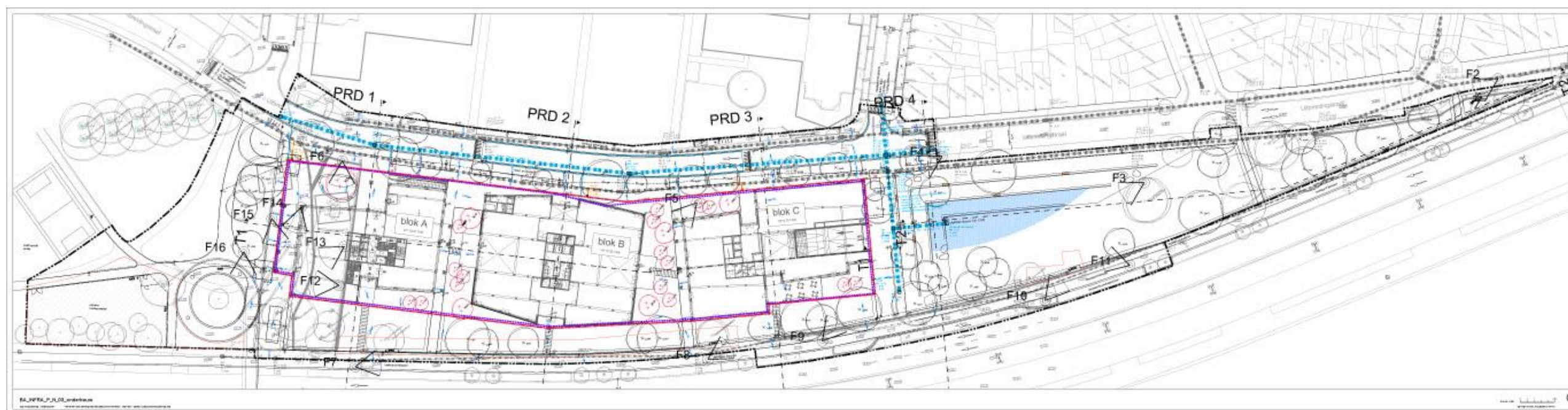
De omgevingsvergunning voorziet in de oprichting van nieuwe kantoorgebouwen en bijhorende omgevingsaanleg. Er worden drie nieuwe kantoorgebouwen opgetrokken. De gebouwen worden met elkaar verbonden door één ondergrondse parking. De nieuwe bebouwing wordt opgetrokken in het zuidwestelijke deel van het onderzoeksgebied. Het gaat om een bovengrondse constructie en een ondergrondse realisatie van een parking met twee ondergrondse niveaus. De kelder zal een bouwdiepte van ca. 6,75 m hebben.

Verder zal er op het terrein een omgevingsaanleg plaatvinden. Rondom de kantoren wordt het terrein beklinterd en wordt een parking aangelegd. Er worden ook groenzones voorzien. De omgevingsaanleg kent een verstoringsdiepte van ca. 50 tot 80 cm. In het oosten van het onderzoeksgebied wordt ook nog een wadi aangelegd.

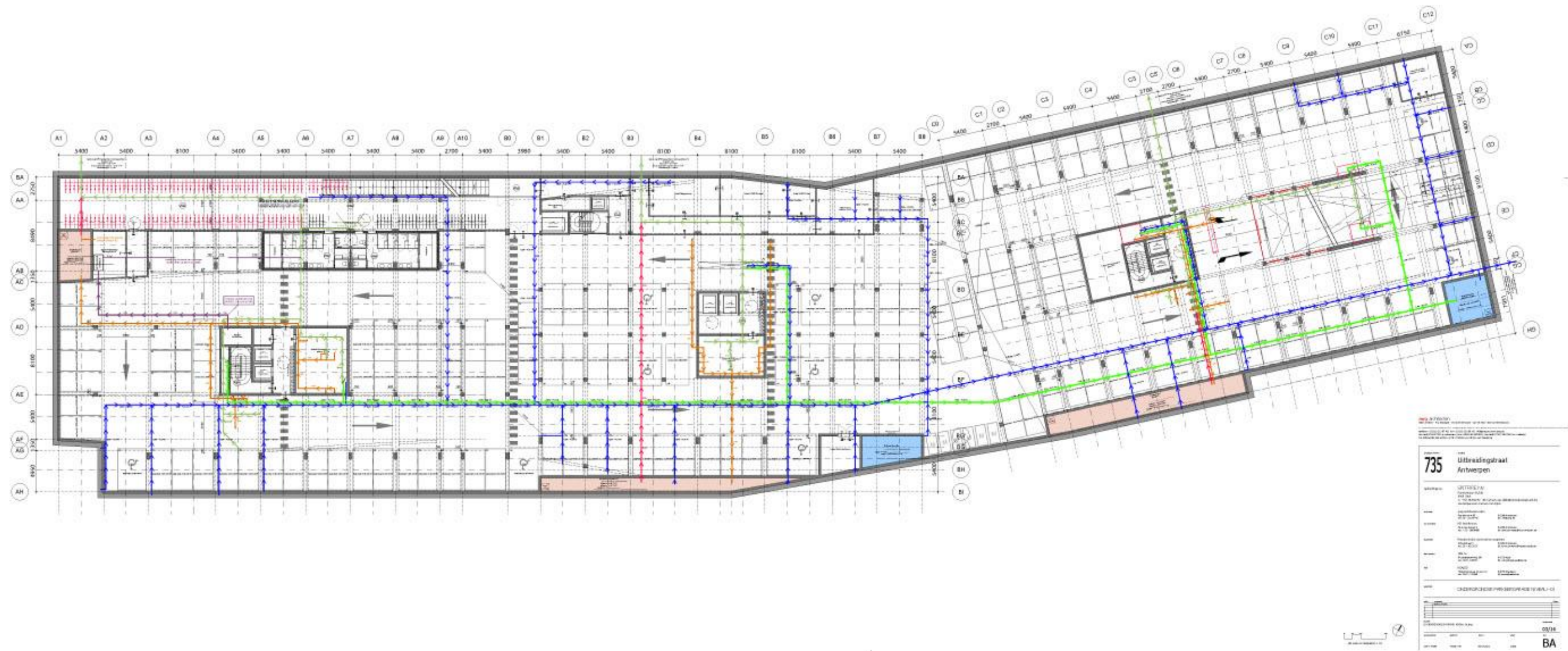
Rondom de nieuw te bouwen kantoorgebouwen en wadi zullen ook delen van de bestaande wegenis en infrastructuur heraangelegd worden. Ter hoogte van de Uitbreidingsstraat wordt een gescheiden rioleringsstelsel aangelegd. In het westen van het onderzoeksgebied wordt de bestaande fietshelling afgebroken en een nieuwe fietshelling aangelegd. In functie daarvan worden ook enkele paden heraangelegd. In het uiterste oosten van het onderzoeksgebied wordt eveneens een pad heraangelegd en worden plaatselijk nieuwe bomen aangeplant. Bodemingrepen in deze zones zijn beperkt tot ca. 30 cm. Ter hoogte van de aanplant van nieuwe bomen is de verstoringsdiepte plaatselijk groter.

Figuur 4: Inplantingsplan

Figuur 5: Situering ondergrondse parking en nutsvoorzieningen

Figuur 6: Kelderplan niveau -2

Figuur 7: Snede

2.3.3 Werkwijze

Het bureauonderzoek heeft betrekking op een zone die gekenmerkt wordt door een lage densiteit aan bebouwing in het verleden. Daarom wordt bijzondere aandacht besteed aan de landschappelijke opbouw en het landgebruik van het gebied.

Voor het bureauonderzoek zijn de aardkundige gegevens online opgezocht via www.dov.vlaanderen.be en www.geopunt.be. De geomorfologische kaart en de bodemerosiekaart zijn niet beschikbaar voor het onderzoeksgebied. Het historisch kaartmateriaal is gegeorefereerd geraadpleegd op www.geopunt.be.

Het belangrijkste beschikbare historisch kaartmateriaal werd geraadpleegd om de gebruiksgeschiedenis van het onderzoeksgebied van de laatste eeuwen zo goed mogelijk te kennen. Met een kaart van Berchem door landmeter Ricquier (1743), de Kabinetskaart van de Oostenrijkse Nederlanden (1771-1778), het primitief kadasterplan uit 1830-1834, de Atlas der Buurtwegen (1841) en de Atlas cadastral parcellaire de la Belgique van P.C. Popp (1842-1879) worden vijf momentopnames bekeken, voorafgaand aan de stafkaarten. De informatie afkomstig uit historisch kaartmateriaal kan een impact hebben op de inschatting van de kwaliteit van het eventueel aanwezige oudere bodemarchief. Beschikbare stafkaarten en luchtfoto's van het onderzoeksterrein werden geraadpleegd op www.geopunt.be en op www.cartesius.be. Ze worden enkel weergegeven in voorliggende studie wanneer ze een relevante bijdrage kunnen leveren aan de onderzoeksvragen met betrekking tot de landschapshistoriek, de gebruiksgeschiedenis van het terrein of de evolutie van de historische bebouwing.

In het kader van de vraagstelling rond het archeologisch potentieel van het terrein werden de Centrale Archeologische Inventaris en de landschapsatlas geraadpleegd. De Centrale Archeologische Inventaris is een inventaris van tot nog toe gekende archeologische vindplaatsen. Vanwege het specifieke karakter van het archeologisch erfgoed dat voor ons verborgen zit in de ondergrond, is het onmogelijk om op basis van de Centrale Archeologische Inventaris met zekerheid uitspraken te doen over de aan- of afwezigheid van archeologische sporen.

Bij de opmaak van de archeologienota werd ook het Felixarchief geraadpleegd op <https://felixarchief.antwerpen.be> en werd contact opgenomen met de dienst archeologie van de stad Antwerpen.

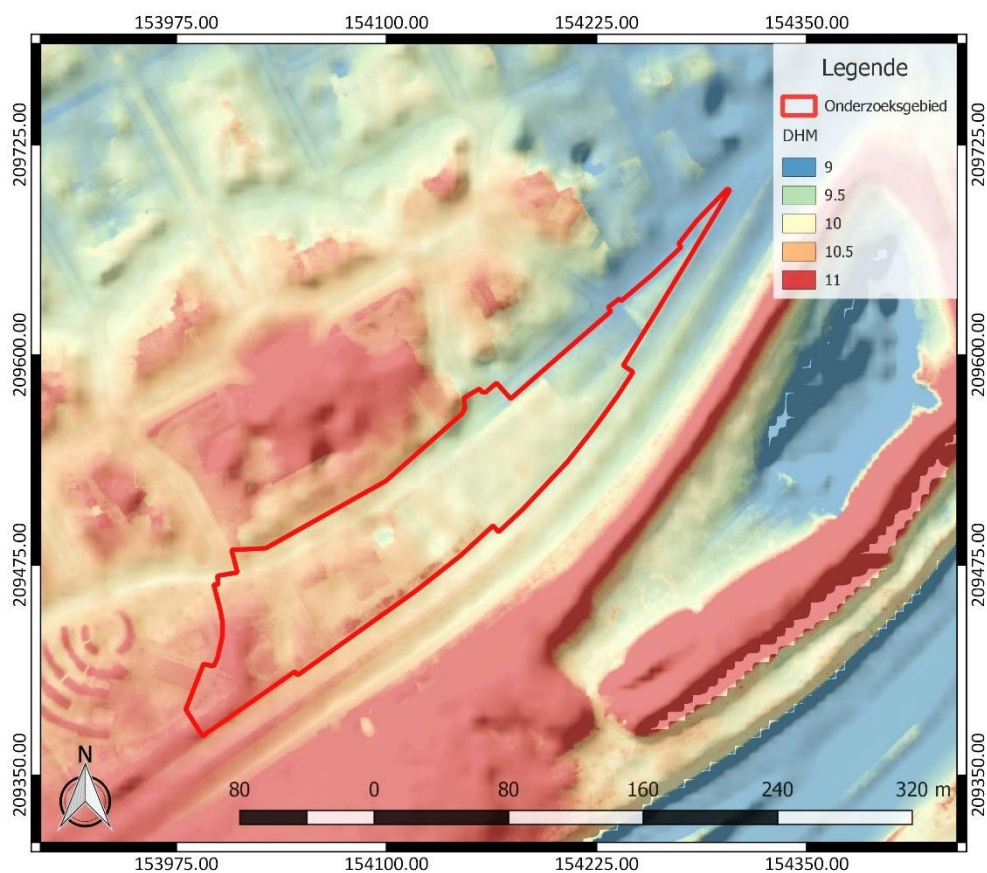
2.4 Assessmentrapport

2.4.1 Landschappelijke ligging van het onderzochte gebied

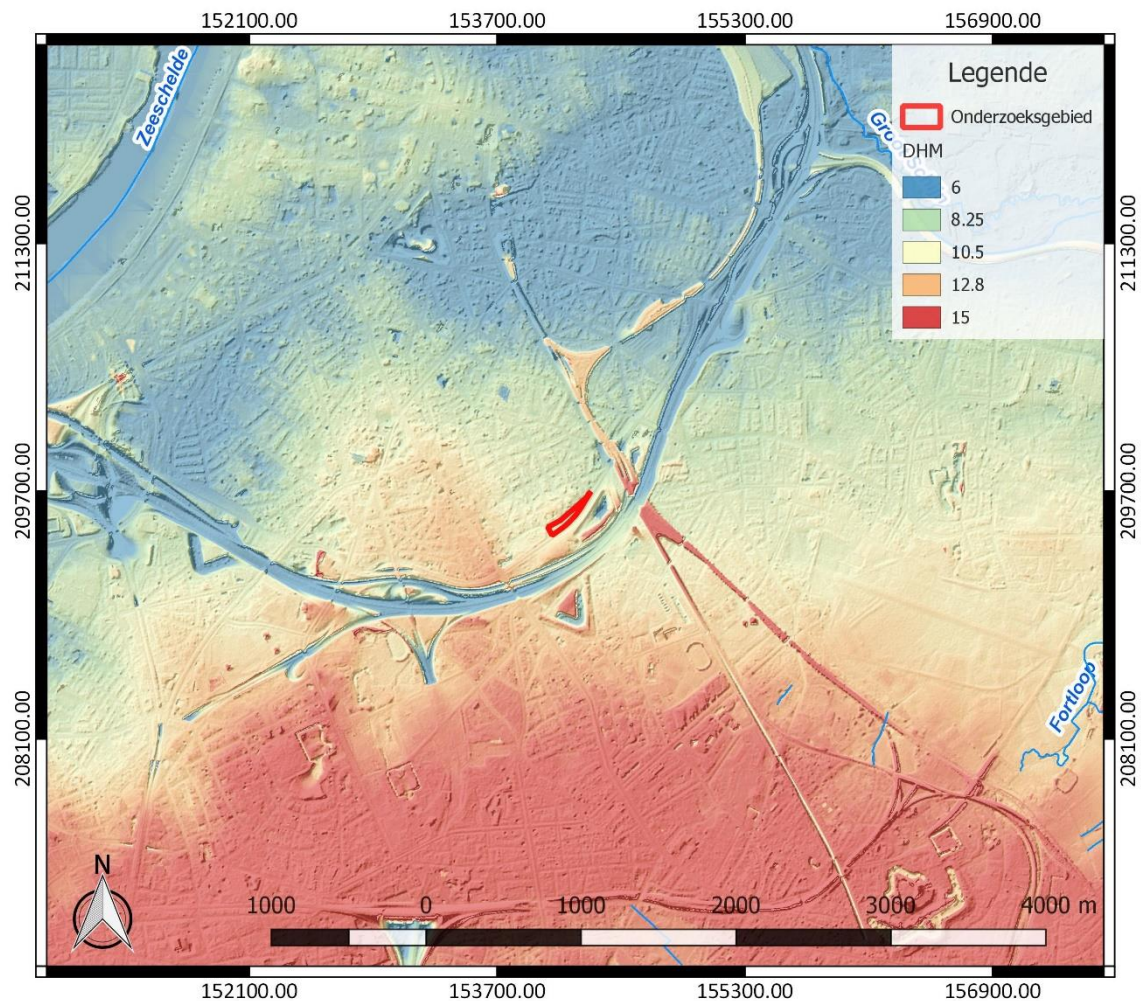
Het onderzoeksgebied bevindt zich ten oosten van het oude centrum van Berchem, tussen de Uitbreidingstraat in het noordwesten en de Binnensingel in het zuidoosten (Figuur 8). Ten noordoosten situeert zich het station Antwerpen-Berchem en ten zuidwesten ligt de Berchembrug. Volgens het gewestplan is het terrein gelegen in woongebieden. Hydrografisch behoort het tot het Beneden-Scheldebekken. In de directe omgeving van het plangebied zijn geen waterlopen aanwezig. De belangrijkste rivier in de omgeving is de Schelde, die zich op enige afstand ten noordwesten bevindt. Het Groot Schijn stroomt ten noordoosten. Ten zuidoosten is de Fortloop gesitueerd. Op kortere afstand ten zuidoosten zijn enkele kleine naamloze waterlopen aanwezig (Figuur 10).

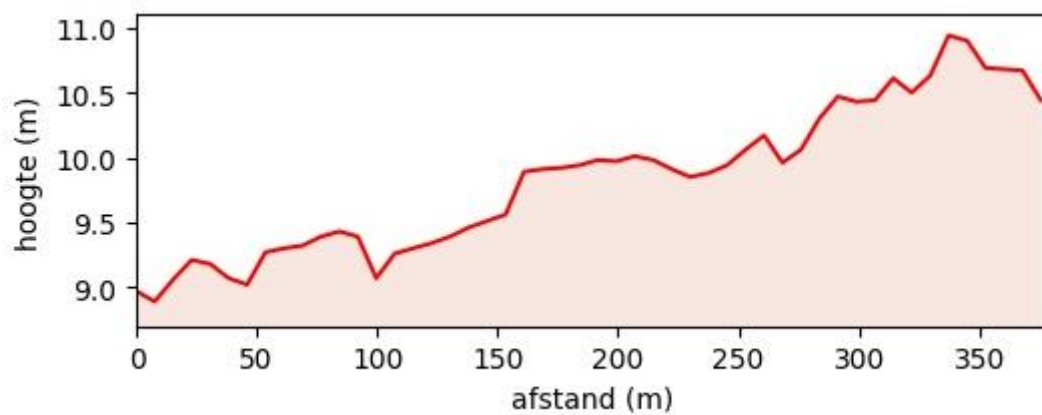
Figuur 8: Luchtfoto van 2020 met aanduiding van het onderzoeksgebied (<https://www.geopunt.be/kaart>)

Figuur 9: Digitaal Hoogtemodel Vlaanderen II, DTM 1 m en Hillshade DHM Vlaanderen I, 5 m, met aanduiding van het onderzoeksgebied

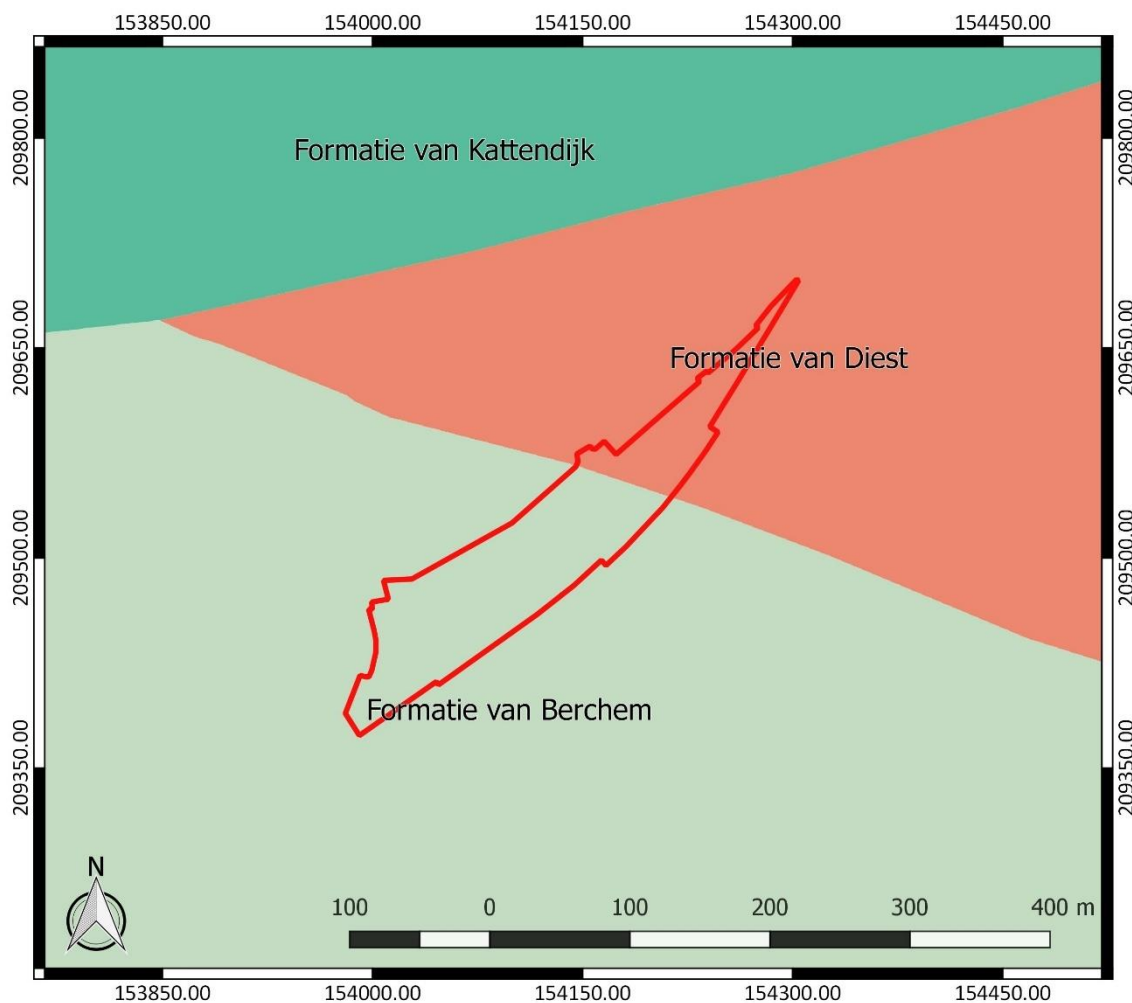
Figuur 10: Hydrografische kaart met aanduiding van het onderzoeksgebied, Digitaal Hoogtemodel Vlaanderen II, DTM 1 m en Hillshade DHM Vlaanderen I, 5 m (<https://www.geopunt.be/kaart>)

Figuur 11: Hoogteverloop van noordoost naar zuidzuidwest over het onderzoeksgebied (www.geopunt.be/kaart)

Geomorfologisch wordt Antwerpen bepaald door de polders in het noorden, de Kempen in het noordoosten en het Land van Boom in het zuidoosten en het zuiden. De sterke verstedelijking en uitbreiding van de haven hebben er echter voor gezorgd dat er van het oorspronkelijke landschap in

bepaalde zones weinig bewaard is.³ Het poldergebied is een zeer vlak gebied, gelegen op een hoogte van 1 tot 4 m TAW. In de vlakte komen beperkte hoogteverschillen voor. Naar het zuiden toe is het reliëf meer uitgesproken. Ten zuiden van Antwerpen ligt de Boomse Cuesta, waarvan de noord- tot noordoostelijke flank zwakhellend is. Op de cuesta worden hoogtes bereikt tot 31 m. Naar het noorden toe daalt de topografie tot een hoogte van 15 tot 20 m op de rechteroever van de Schelde. Vervolgens verdwijnt de rug ten noorden van Hoboken. De Boomse Cuesta wordt doorbroken door het doorbraakdal van Hoboken, een dal dat op de rechteroever van de Schelde in de cuesta is ingeschuurd. In het noordoosten van Antwerpen bevindt zich de zuidwestelijke rand van de Antwerpse Kempen. Hier komt een gemiddelde hoogte van 10 m TAW voor.⁴ Het onderzoeksgebied bevindt zich op de noordelijke flank van de Boomse Cuesta (Figuur 9). Het terrein kent een hoogte van 8,9 tot 11 m TAW (Figuur 11). Het helt af in noordoostelijke richting.

Figuur 12: Tertiaire geologische ondergrond met aanduiding van het onderzoeksgebied (www.geopunt.be)

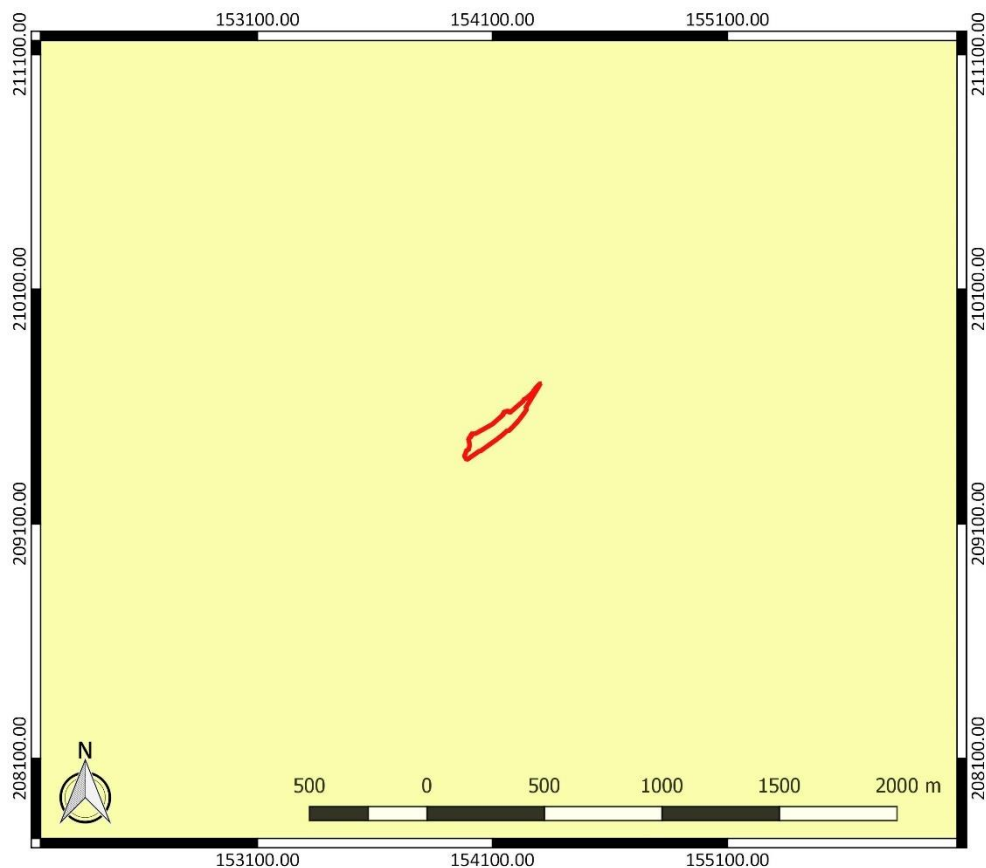
De tertiaire ondergrond van het onderzoeksgebied (Figuur 12) bestaat in het noordoosten van het terrein uit de Formatie van Diest. Deze wordt gekenmerkt door groen tot bruin zand, dat heterogeen en glauconietrijk, is en dat meerdere grindlagen, (ijzer)zandsteenbanken, kleirijke en micarrijke horizonten bevat. Dit zand wordt verder gekenmerkt door een schuine gelaagdheid. In het zuidwesten

³ Agentschap Onroerend Erfgoed 2020: Antwerpen [online], <https://id.erfgoed.net/themas/13182> (geraadpleegd op 28 april 2020)

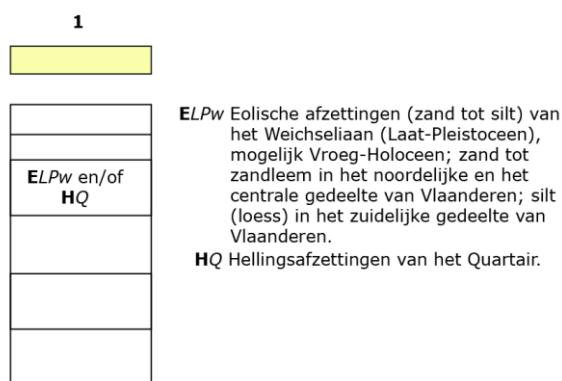
⁴ Adams *et al.* 2002, 6-9

van het terrein bestaat de tertiaire ondergrond uit de Formatie van Berchem. Deze wordt gekarakteriseerd door donkergroen tot zwart zand, dat sterk glauconiethoudend en onderaan kleihoudend is en dat plaatselijk schelpen bevat. Ten noorden en ten noordwesten van het onderzoeksgebied bevindt zich de Formatie van Kattendijk, die bestaat uit groengrijs tot grijs fijn zand, dat glauconiethoudend en plaatselijk kleihoudend is.⁵

De quartairgeologische kaart (Figuur 13) geeft aan dat in het onderzoeksgebied eolische afzettingen van het Weichseliaan (Laat-Pleistoceen) en mogelijk van het Vroeg-Holoceen voorkomen, en/of hellingafzettingen van het Quartair.⁶

Figuur 13: Quartairgeologische kaart met aanduiding van het onderzoeksgebied (www.geopunt.be)

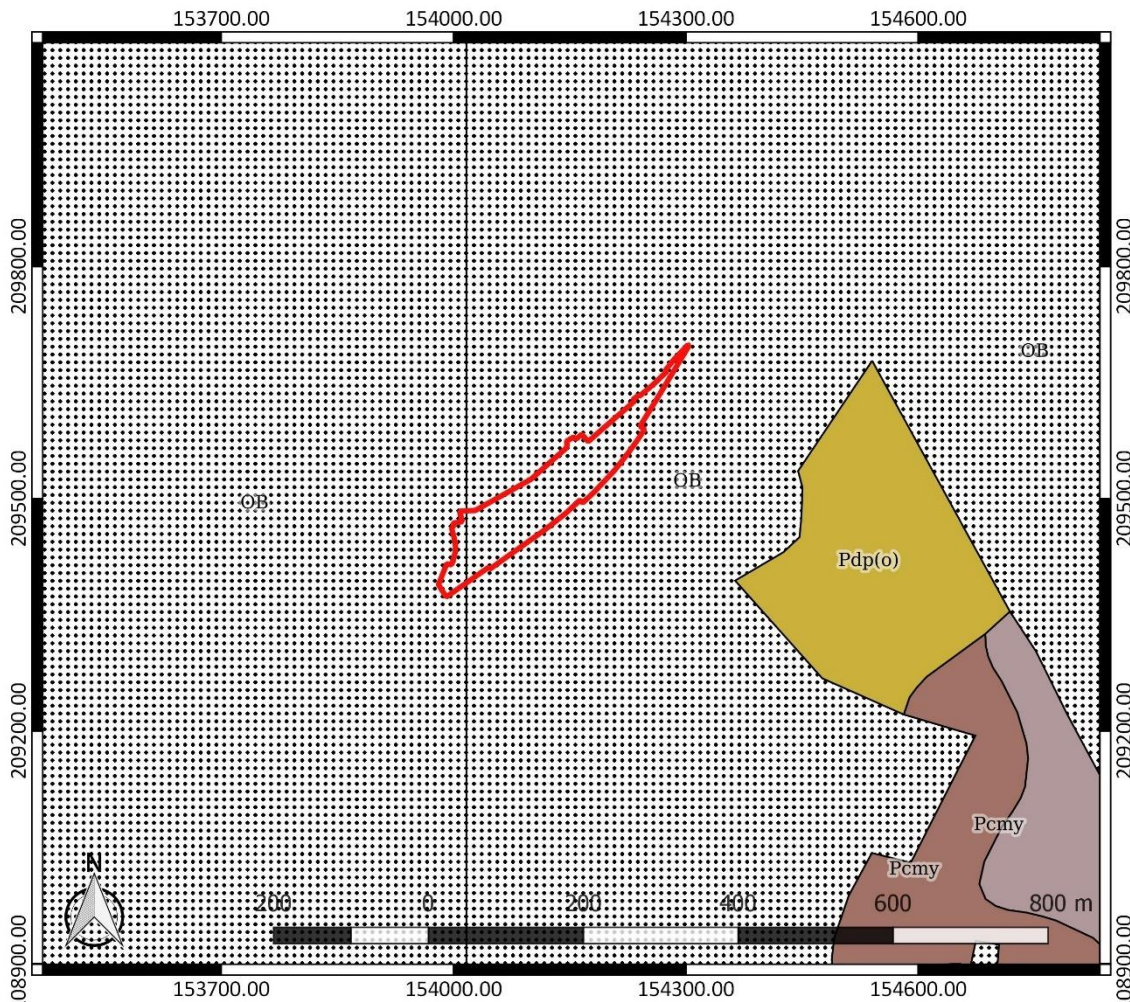

Figuur 14: Legende bij de quartairgeologische kaart (www.geopunt.be)

⁵ www.geopunt.be/kaart

⁶ www.geopunt.be/kaart

De bodemkaart (Figuur 15) situeert het onderzoeksgebied in een bebouwde zone (OB), die zich verder ten noorden, ten zuiden en ten westen van het terrein uitstrekt. Op korte afstand ten oosten en zuidoosten treffen we een matig natte licht zandleembodem zonder profiel aan, met een sterke antropogene invloed (Pdp(o)). Verder ten zuidoosten is volgens de bodemkaart een matig natte (Pdmy) en een matig droge (Pcmy) licht zandleembodem met een dikke antropogene humus A horizont te verwachten, waarbij de sedimenten zwaarder of fijner worden in de diepte.

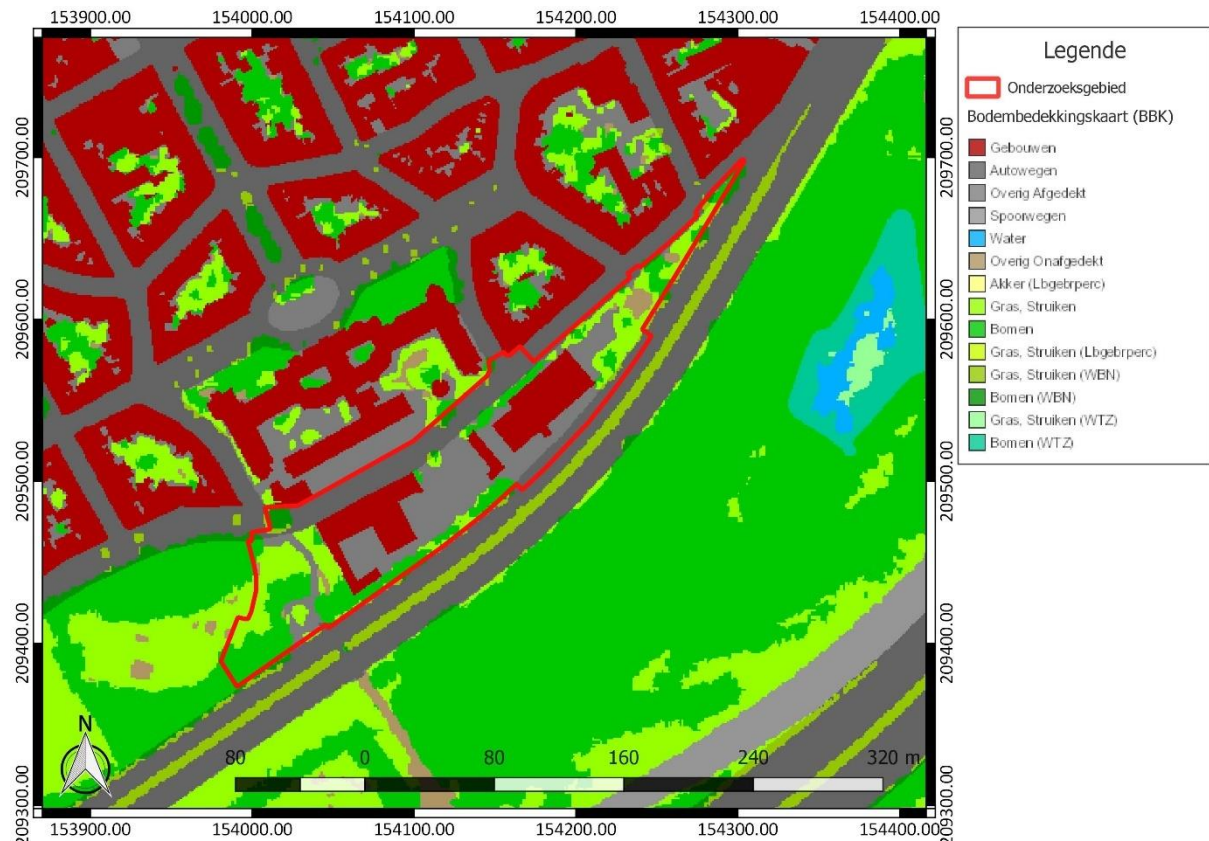

Figuur 15: Bodemkaart met aanduiding van het onderzoeksgebied (www.geopunt.be)

De aanwezigheid van een dikke antropogene humus A horizont in de omgeving wijst mogelijk op een goed bewaard bodemarchief. De antropogene horizont is mogelijk een plaggenbodem, het restant van een systeem van bemesting waarbij mest uit de potstal vermengd met plaggen op de akkers werd gebracht. Plaggenbodems kunnen relatief dik zijn en bijgevolg een conserverende werking hebben voor het onderliggende bodemarchief, dat bij ondiepe ingrepen en landbouwvoering niet meer geraakt wordt.⁷

In het onderzoeksgebied zijn op de bodemgebruikskaart gebouwen en verhardingen te bemerken. Voor het overige wordt het onderzoeksgebied volgens de kaart ingenomen door gras, struiken, bomen en onafgedekte grond (Figuur 16). Dit beeld komt overeen met het beeld dat we zien op een recente luchtfoto (Figuur 8). De potentiële bodemerosiekaart is niet beschikbaar voor het onderzoeksgebied.

⁷ Bastiaens 1994, 83-86; van Doesburg *et al.* 2007, 150

Figuur 16: Bodemgebruikskartaal met aanduiding van het onderzoeksgebied (www.geopunt.be)

2.4.2 Historische beschrijving van het onderzochte gebied

"Berg heem" was oorspronkelijk een verhevenheid van 12 m boven de zeespiegel, die reeds door de Romeinen bezocht zou zijn. De plek groeide uit tot een Frankisch dorp met versterkte schans en kerk en werd vanaf 1249 als heerlijkheid beheerd door de Berthouts van Ranst, ook de "van Berchems" genaamd. De heerlijkheid was van 1358 tot 1406 in handen van de graaf van Vlaanderen en van 1407 tot 1552 in die van de familie van Lier. Vervolgens kwam Berchem terug in het bezit van de van Berchems en van 1673 tot aan de Franse Revolutie behoorde de heerlijkheid toe aan de familie de Fourneau.⁸

De nederzetting ontwikkelde zich aanvankelijk voornamelijk "optenberch", in de buurt van de Sint Willibrorduskerk. Dit deel van Berchem wordt tegenwoordig "oud Berchem" genoemd. In de 15de en 16de eeuw waren hier twee brouwerijen gevestigd: "De Swaen" en "Den Ketele". Langs de Oude Baan (de huidige Generaal Lemanstraat en Floraliënlaan) en de Nieuwe Baan (de Grotesteenweg) vestigden zich ambachtslieden. In de dorpskern bevond zich het kasteel van de heerlijkheid van Berchem. Ze is te zien op historische kaarten uit de 18de en de 19de eeuw, maar verder is er weinig over bekend. Buiten de dorpskern waren ook talrijke hoven van plaisantie aanwezig. In 1584 werd Berchem volledig afgebrand, waarna een periode van economisch verval volgde in de 17de eeuw. Met het Oostenrijks regime brak een nieuwe periode van bloei aan. In 1809 telde Berchem 25 speelhoven, 75 hoeven en 239 burgerhuizen. De meeste landhuizen en hoeven bleven niet bewaard.⁹

⁸ Agentschap Onroerend Erfgoed 2020: Berchem [online], <https://id.erfgoed.net/themas/13663> (geraadpleegd op 28 april 2020)

⁹ Agentschap Onroerend Erfgoed 2020: Berchem [online], <https://id.erfgoed.net/themas/13663> (geraadpleegd op 28 april 2020)

Berchem bevond zich tot in de 19de eeuw buiten de stadsversterking rond de Antwerpse binnenstad. Deze stadsversterking werd gevormd door de 16de-eeuwse Spaanse vesten, ter hoogte van de huidige leien. In 1860-1865 werd een nieuwe verdedigingsgordel opgericht, naar het ontwerp van Henri Alexis Brialmont. Deze gordel liep van de nieuwe Noordercitadel aan de Schelde door Borgerhout en Berchem tot aan het Zuidkasteel uit 1567. Met deze uitbreiding werd de oppervlakte van de binnenstad verzesvoudigd.¹⁰

De nieuwe verdedigingsgordel kwam er nadat de Belgische regering in 1859 besliste om van Antwerpen het *réduit national* te maken. Dit betekende dat de nationale defensie in Antwerpen geconcentreerd werd. Het voordeel van een *réduit national* was dat er een gemakkelijke bevoorrading kon plaatsvinden in oorlogstijd. In 1843 was reeds gebleken dat de Antwerpse fortificaties niet langer voldeden om de stad te beschermen. Dit was het gevolg van een stedenbouwkundige verdichting in de randgemeenten Berchem en Borgerhout. De bouw van een nieuwe en grotere versterking was aan de orde. De nieuwe vesting Antwerpen, gekend als de Brialmontversterking, werd gevormd door de zogenaamde Grote Omwalling, een fortengordel en een aantal inundaties. Het was een vestingbouw van het polygonale type met 10 polygonale fronten en één gecremailleerd front, aansluitend bij de citadel. In het noorden waren er inundeerbare fronten met caponnières van een enkelvoudig type. De andere caponnières waren complexer en werden beschermd door een contregarde en een ravelijn of lunet.¹¹ Het onderzoeksgebied bevindt zich juist binnen deze nieuwe omwalling.

Voor de aanleg van deze Brialmontversterking werden, behalve het hof de Bergeyck in de Kardiniaal Mercierlei 14, vele landhuizen en hoeven militair onteigend en gesloopt. Zo werd ook het kasteel van de heerlijkheid van Berchem onteigend voor de aanleg van deze Brialmontvesting. De resterende gronden werden daarna verkaveld. In de tweede helft van de 19de eeuw en in de 20ste eeuw onderging het volledige grondgebied van Berchem een grondige verstedelijking. Het gebied buiten de Brialmontvesting staat gekend als “nieuw Berchem”. Dit gebied verstedelijkte pas vanaf het eerste kwart van de 20ste eeuw. In 1963-67 werd de Kleine Ring aangelegd en verdween de voormalige militaire gordel.¹²

Historische kaarten geven een beter zicht op de gebruiksevolutie binnen het plangebied vanaf de 18de eeuw. Op een kaart van Berchem door landmeter Ricquier (1743) is er bebouwing te zien in het zuidwesten van het terrein. Het gaat om het omwalde “Berchem Hoff”. Deze benaming slaat vermoedelijk op het Kasteel van Berchem (Figuur 18). Deze veronderstelling baseren we op het feit dat het kasteel en het hof op verschillende kaarten op dezelfde locatie gesitueerd worden. Ten oosten van het hof is nog een kleiner gebouw aanwezig. Er lopen ook verschillende wegen over het terrein. Ten noordoosten is een andere site met walgracht, het Posthof, te bemerken.

¹⁰ Agentschap Onroerend Erfgoed 2020: Antwerpen - 19de- en 20ste-eeuwse stadsuitbreiding [online], <https://id.erfgoed.net/themas/14755> (geraadpleegd op 28 april 2020)

¹¹ Lombaerde 2009, 116, 124-125

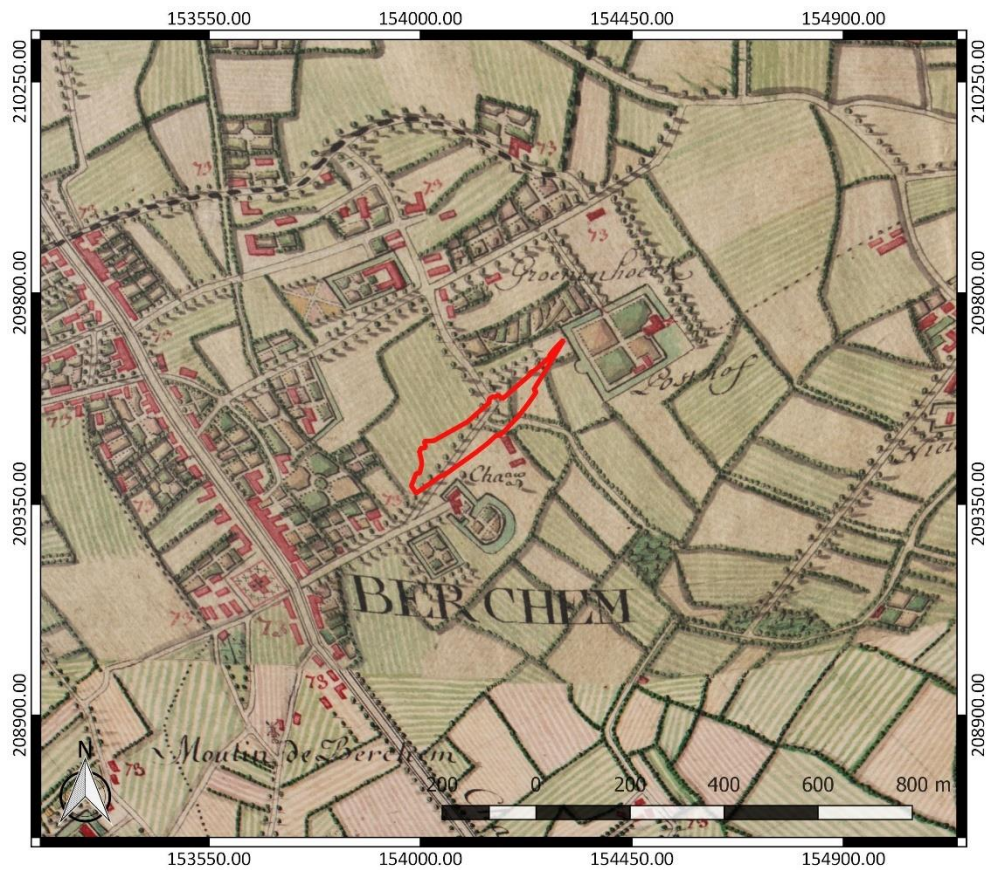
¹² Agentschap Onroerend Erfgoed 2020: Berchem [online], <https://id.erfgoed.net/themas/13663> (geraadpleegd op 28 april 2020)

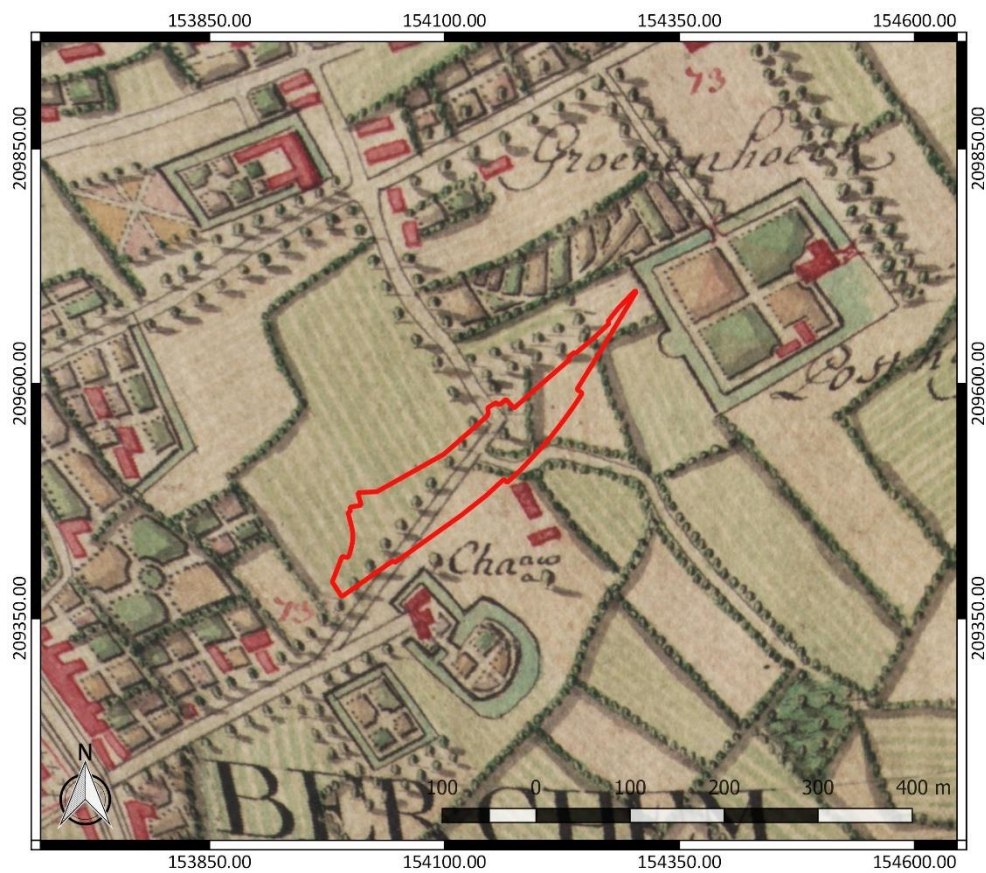
Figuur 17: Zicht op het kasteel van Berchem, naar een gravure van J. Le Roy uit 1678 (SAA 186#773)

Figuur 18: Kaart van Berchem door landmeter Ricquier met aanduiding van het onderzoeksgebied (www.cartesius.be)

Figuur 19: Kabinetskaart der Oostenrijkse Nederlanden met aanduiding van het onderzoeksgebied (www.geopunt.be)

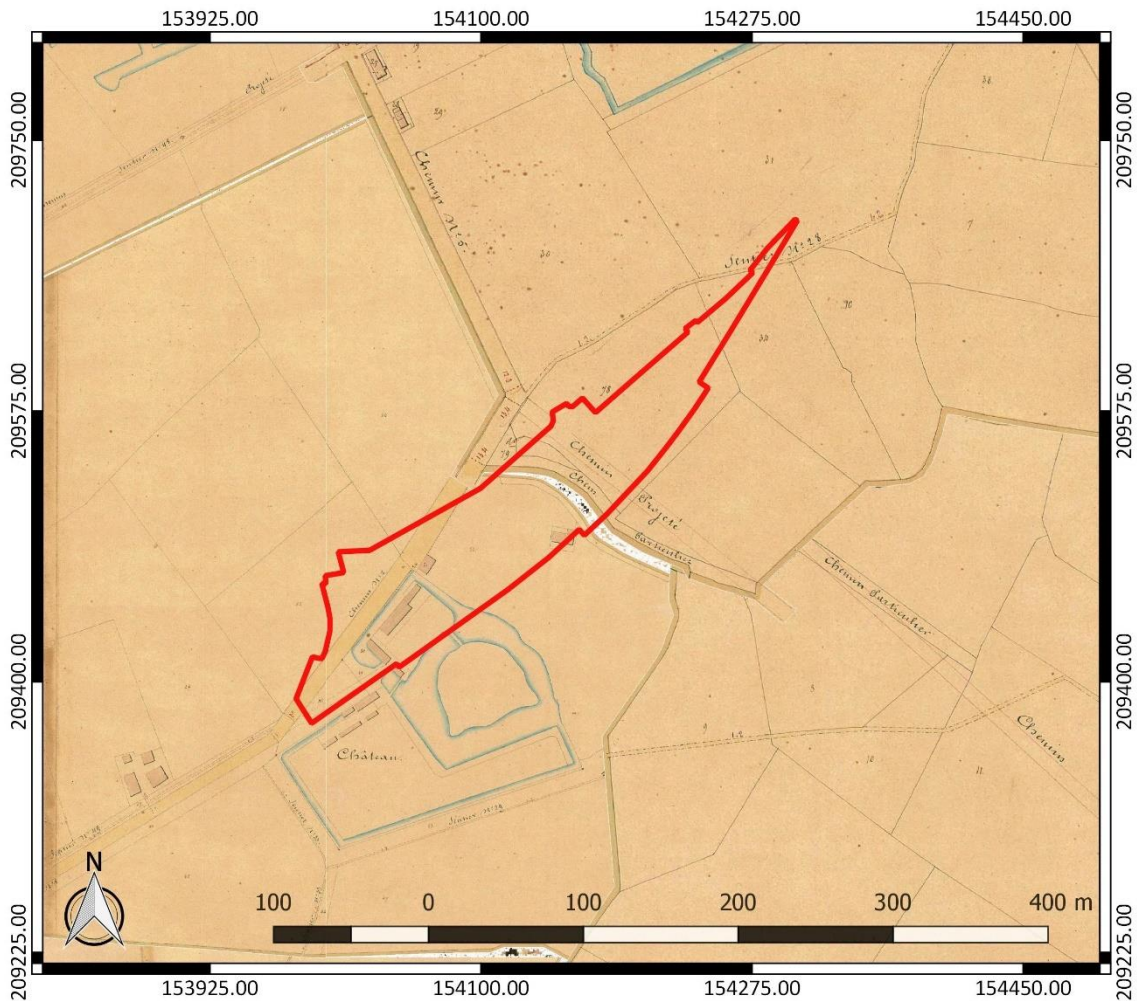
Figuur 20: Detail van de Kabinetskaart der Oostenrijkse Nederlanden met aanduiding van het onderzoeksgebied (www.geopunt.be)

De Kabinetskaart van de Oostenrijkse Nederlanden, opgemaakt op initiatief van graaf de Ferraris (1771-1778), toont tevens het Kasteel van Berchem (aangeduid als "Chateau") en het Posthof (Figuur 19 en Figuur 20). Het terrein situeert zich op deze kaart buiten deze twee sites met walgracht. Er is geen bebouwing te bemerken binnen het onderzoeksgebied. Wellicht is er echter een afwijking ontstaan bij het georefereren van de kaart, aangezien zowel op de oudere kaart uit 1743 als op latere kaarten (zie verder) bebouwing aanwezig is binnen het onderzoeksgebied. Wel zijn opnieuw wegen te bemerken. Het terrein is verder in gebruik als akkerland. Het onderzoeksgebied bevindt zich ten oosten van de historische dorpskern van Berchem. Ten zuidwesten is de Sint-Willibrorduskerk te zien.

Op het primitief kadasterplan uit 1830-1834 (Figuur 21) is er opnieuw bebouwing van het Kasteel van Berchem aanwezig in het zuidwesten van het terrein. Het lijkt om de gebouwen van het neerhof te gaan. Ook een deel van de walgracht bevindt zich in het zuidwesten van het onderzoeksgebied. Verder is er ook een gebouw aanwezig ter hoogte van de zuidoostelijke rand van het plangebied. De Atlas der Buurtwegen (1841) geeft een gelijkaardig beeld weer (Figuur 22).

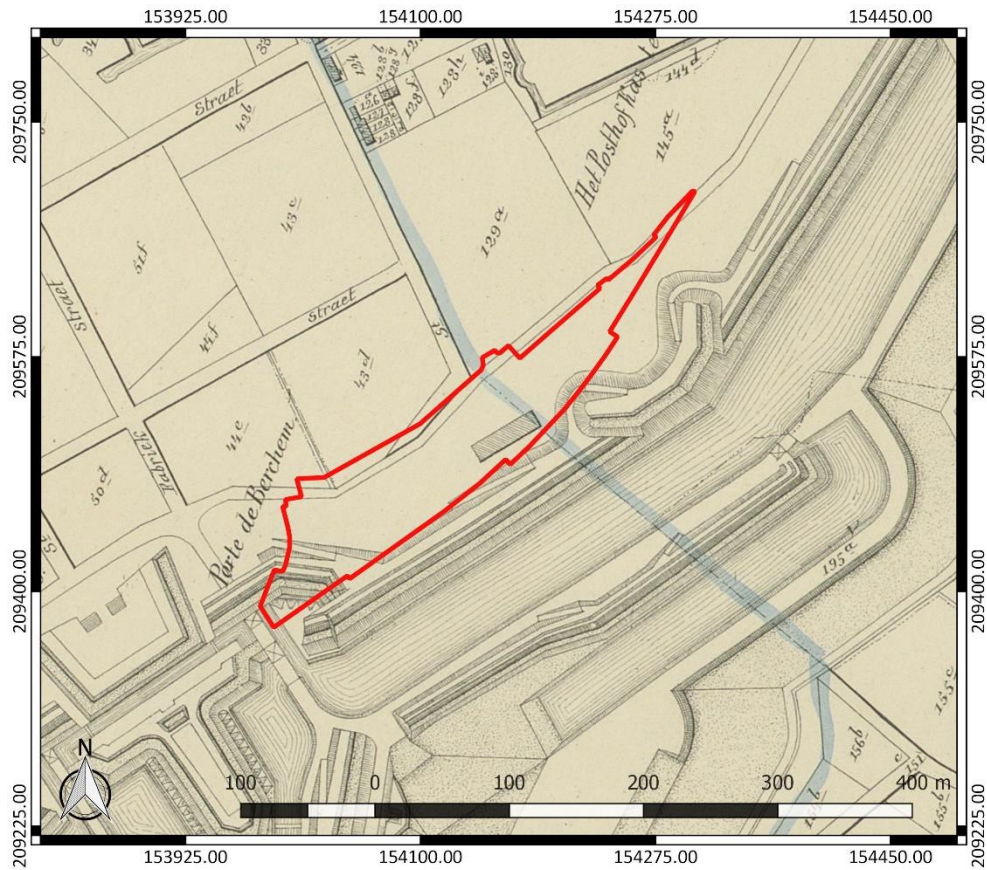
Figuur 21: Primitief Kadaster uit 1830-1834 met aanduiding van het onderzoeksgebied (<https://search.arch.be/nl/>)

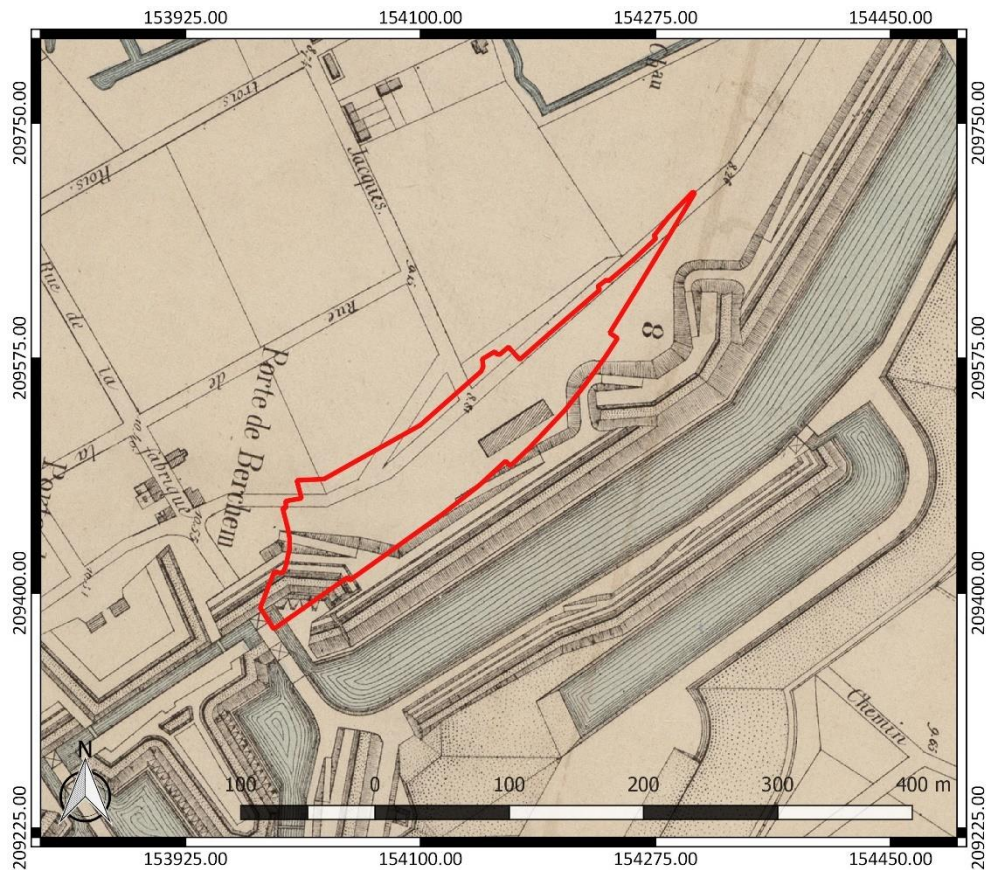
Figuur 22: Atlas der Buurtwegen met aanduiding van het onderzoeksgebied (www.geopunt.be)

De volgende kaarten tonen de situatie na de aanleg van de nieuwe, 19de-eeuwse stadsomwalling of Brialmontvesting. Het onderzoeksgebied ligt juist langs deze omwalling. Het Kasteel van Berchem is afgebroken en er is geen bebouwing meer aanwezig op het terrein. Het Posthof is wel nog te zien. Ten zuidwesten bevindt zich de poort van Berchem. De Atlas cadastral parcellaire de la Belgique van P.C. Popp (1842-1879) toont opnieuw bebouwing ter hoogte van de zuidoostelijke rand van het onderzoeksgebied (Figuur 23). Vermoedelijk toont deze kaart de situatie na 1863.

De Popp-kaart en een kaart van Antwerpen uit 1868 (Figuur 24) tonen dat delen van de Brialmontvesting binnen het plangebied vallen in het zuiden en het oosten. Een topografische kaart uit 1879 toont meerdere gebouwen in het centrale en zuidwestelijke deel van het onderzoeksgebied (Figuur 25). Opmerkelijk is dat het meest zuidelijke ervan naar vorm en oriëntatie lijkt op een van de gebouwen van het neerhof van het kasteel, zoals aangeduid op het primitief kadaster (Figuur 21). Dit gebouw komt zelfs nog voor op jongere kaarten. Het is niet duidelijk of het daadwerkelijk om hetzelfde gebouw gaat en of dit dan de sloop overleefde of er nadien een nieuw pand op de oude fundamenteën werd gebouwd. Dit is een interessante onderzoeksvraag.

Figuur 23: Atlas cadastral parcellaire de la Belgique met aanduiding van het onderzoeksgebied (www.geopunt.be)

Figuur 24: Kaart van Antwerpen rond 1868, met aanduiding van het onderzoeksgebied (SAA 12#8824)

Figuur 25: Topografische kaart uit 1879 met aanduiding van het onderzoeksgebied (www.cartesius.be)

Figuur 26: Topografische kaart uit 1948 met aanduiding van het onderzoeksgebied (www.cartesius.be)

De Grote Omwalling werd in 1906 gedeclasseerd. De sloop gebeurde in verschillende fasen en was pas volledig uitgevoerd in 1963, toen de Ring rond Antwerpen werd aangelegd. Eerst werden er verbindingswegen aangelegd die doorgangen maakten door de wallen. Tussen 1920 en 1940 werden de monumentale poorten in de wallen afgebroken.¹³

Een topografische kaart uit 1948 toont dat de omwalling al gedeeltelijk verdwenen is (Figuur 26). Er is ook een wijziging te bemerken in de bebouwing binnen het onderzoeksgebied. In het zuidwesten van het terrein is bebouwing aanwezig. De omgeving van het terrein is sterk verstedelijkt.

Figuur 27: Luchtfoto uit 1971 met aanduiding van het onderzoeksgebied (www.geopunt.be)

Een luchtfoto uit 1971 (Figuur 27) toont opnieuw bebouwing in het zuidwesten van het onderzoeksgebied. De Brialmontversterking is volledig verdwenen. Ten zuidoosten van het terrein ligt een klein natuurgebied, Wolvenberg genaamd, dat in oorsprong een restant is van de 19de-eeuwse Grote Omwalling.¹⁴ Op een luchtfoto uit 1979-1990 (Figuur 28) is er ook bebouwing te bemerken in het centrale deel van het terrein. Het beeld op deze luchtfoto komt overeen met het beeld dat we zien op een recente luchtfoto (Figuur 8).

¹³ Agentschap Onroerend Erfgoed 2020: Fragmenten van de Grote Omwalling van de vesting Antwerpen: Wolvenberg en Brilschans [online], <https://id.erfgoed.net/erfgoedobjecten/306839> (geraadpleegd op 28 april 2020)

¹⁴ Agentschap Onroerend Erfgoed 2020: Fragmenten van de Grote Omwalling van de vesting Antwerpen: Wolvenberg en Brilschans [online], <https://id.erfgoed.net/erfgoedobjecten/306839> (geraadpleegd op 28 april 2020)

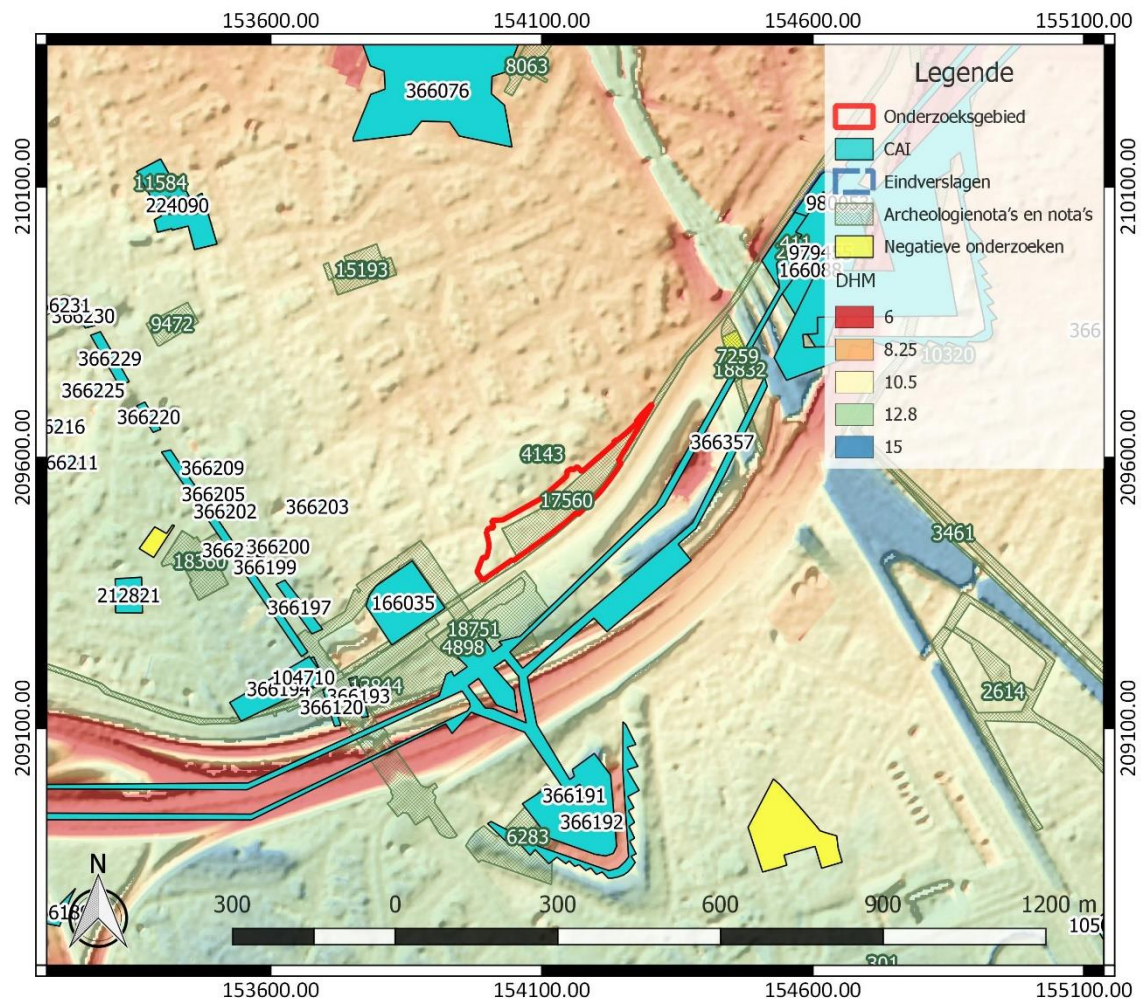
Figuur 28: Luchtfoto uit 1979-1990 met aanduiding van het onderzoeksgebied (www.geopunt.be)

2.4.3 Het onderzochte gebied in zijn archeologisch kader

De Centrale Archeologische Inventaris (CAI) vermeldt een aantal locaties in de omgeving van het onderzoeksgebied waar archeologische resten gekend zijn (Figuur 29). De in de nabijheid gelegen archeologische waarden en de locaties met een gelijkaardige landschappelijke ligging worden besproken. Ze zijn het relevantste om het archeologisch potentieel van het terrein in te schatten.

Op korte afstand ten zuidoosten van het onderzoeksgebied, ter hoogte van CAI ID 366357, was de 19de-eeuwse stadsomwalling van Brialmont gesitueerd. Deze zogenaamde “Grote Omwalling” werd na 1859 gebouwd en kwam in de plaats van de oude Spaanse omwalling. De wal had een lengte van 13 km en omsloot een aanzienlijk groter deel van de stad, met name een deel van de haven, van Berchem en Borgerhout. De omwalling werd in het noorden omgeven door inundatiegebieden. Het zuidelijke deel was versterkt met zeven uitgebouwde caponnières, grote bomvrije lokalen en kazernes. De aarden wal was ruim 9,5 m hoog en had een borstwering met een dikte van 5,5 m en een walgang met een breedte van 13,8 m. De hoofdgracht had een breedte van 45 tot 70 m. De omwalling werd op enkele plaatsen onderbroken door monumentale poorten. De Grote Omwalling werd reeds in 1906 gedeclasseerd, maar de volledige sloop kwam er pas in 1963, toen de Ring rond Antwerpen werd aangelegd.¹⁵

¹⁵ Centrale Archeologische Inventaris, CAI ID 366357, Brialmont 19 (geraadpleegd op 28 april 2020); Agentschap Onroerend Erfgoed 2020: Fragmenten van de Grote Omwalling van de vesting Antwerpen: Wolvenberg en Brilschans [online], <https://id.erfgoed.net/erfgoedobjecten/306839> (geraadpleegd op 28 april 2020)

Figuur 29: Overzichtskartaal Centrale Archeologische Inventaris met aanduiding van het onderzoeksgebied
(<https://geo.onroerenderfgoed.be/>), weergegeven op het DTM 1 m en Hillshade DTM 5 m

Op enkele plaatsen zijn nog resten van de omwalling bewaard gebleven zoals een fragment van de wallen, een gracht en een kazemat ter hoogte van de Brilschans ten zuiden (CAI ID 366191 en CAI ID 366192) en de Wolvenberg ten zuidoosten (zie ook 2.4.2).¹⁶ Ten zuidwesten van het onderzoeksgebied bevindt zich het projectgebied “Wolvenberg bis”, waar een archeologisch bureauonderzoek en proefsleuvenonderzoek werd uitgevoerd (ID 4898). Op basis van het bureauonderzoek werden hier resten van de Brialmontomwalling verwacht, waaronder bakstenen en natuurstenen massieven. Tijdens het proefsleuvenonderzoek werden echter maar zeer weinig sporen en resten van de Brialmontomwalling aangesneden. Het metselwerk was bijna volledig afgebroken, met inbegrip van de funderingen.¹⁷

Ter hoogte van CAI ID 166088, ten noordoosten, werd bij toeval een deel van de Spoorbaanpoort van de Brialmontomwalling aangesneden. Ook op locatie CAI ID 166035, ten zuidwesten, werden bij een toevalsvondst overblijfselen van de omwalling ontdekt. Het gaat om massief muurwerk, meer bepaald de zuidoostelijke hoek en achterzijde van de Geniekazerne 8/9, de toegang tot de achterzijde van de

¹⁶ Centrale Archeologische Inventaris, CAI ID 366191, Brialmont 3 (geraadpleegd op 28 april 2020); Centrale Archeologische Inventaris, CAI ID 366192, Brialmont 4 (geraadpleegd op 28 april 2020); Agentschap Onroerend Erfgoed 2020: Fragmenten van de Grote Omwalling van de vesting Antwerpen: Wolvenberg en Brilschans [online], <https://id.erfgoed.net/erfgoedobjecten/306839> (geraadpleegd op 28 april 2020)

¹⁷ Vansweevelt 2017, 21

caponnière 8/9, de natte gracht tussen beide bouwwerken en een gedeelte van de weg/chicane buiten de Mechelsepoort.¹⁸

In de iets ruimere omgeving kwamen oudere resten aan het licht. Een belangrijke vindplaats van sporen uit de metaaltijden in Berchem is de Onze-Lieve-Vrouwstraat 8 (CAI ID 212821). In 2016 werd hier een proefputtenonderzoek en opgraving uitgevoerd door All-Archeo bvba. Tijdens het vooronderzoek kwamen paalsporen uit de ijzertijd aan het licht. In twee paalsporen werd ijzertijdaardewerk gevonden. Enkele andere sporen – paalsporen en een mogelijke greppel – dateren uit de middeleeuwen. Daarnaast werden er muurresten en een paalspoor uit de nieuwste tijd vastgesteld.¹⁹ Tijdens de opgraving die op het vooronderzoek volgde, werden meer resten uit de ijzertijd gevonden. Het gaat hoofdzakelijk om paalsporen die behoren tot acht graanschuurtjes of spiekers. Op basis van het vondmateriaal (aardewerk) werden deze sporen in de ijzertijd gedateerd. Een ¹⁴C-datering op houtskool uit de paalsporen van één van de spiekers wijst op een oorsprong in de vroege ijzertijd. De spiekers respecteren elkaar en vertonen geen oversnijdingen, wat een gelijktijdige datering doet vermoeden. De spiekers en het aangetroffen aardewerk wijzen op landbouwactiviteiten tijdens de metaaltijden op het terrein of in de onmiddellijke omgeving ervan. Verder werden er tijdens de opgraving ook resten uit de nieuwe en de nieuwste tijd aangetroffen. Het gaat onder meer om paalsporen, muurresten, keldermuren, goten, poeren, ploegsporen, verstoringen en (puin)kuilen. Muurresten uit de nieuwste tijd zijn afkomstig van een gesloopt magazijn.²⁰

De Sint-Willibrorduskerk (CAI ID 104710) dateert uit de late middeleeuwen. De kerk zou teruggaan op een kleine houten bidkapel uit circa 710, die in de 9de eeuw vervangen werd door een stenen kapel. De huidige kerk werd tussen 1486 en 1517 gebouwd. Ze werd in de 16de eeuw geplunderd en geteisterd en heropgebouwd in de eerste helft van de 17de eeuw. In de 19de eeuw werd de kerk grondig verbouwd. De middenbeuk werd in 1823 gesloopt en samen met twee zijbeuken herbouwd. De oude toren werd in 1850-1853 afgebroken en vervangen. Na zware verwoestingen tijdens de wereldoorlogen vonden restauratiewerken plaats.²¹

De dorpskern van Berchem is ten westen en zuidwesten van het onderzoeksgebied gesitueerd. Op de Ferrariskaart strekt deze dorpskern zich onder meer uit over de volgende locaties: CAI ID 366120, CAI ID 366193, CAI ID 366194, CAI ID 366197, CAI ID 366199, CAI ID 366200, CAI ID 366202, CAI ID 366203, CAI ID 366205, CAI ID 366209, CAI ID 366211, CAI ID 366212, CAI ID 366216, CAI ID 366220, CAI ID 366225,

¹⁸ Centrale Archeologische Inventaris, CAI ID 166088, Borsbeeksebrug (geraadpleegd op 28 april 2020); Centrale Archeologische Inventaris, CAI ID 166035, Uitbreidingsstraat 246 (geraadpleegd op 28 april 2020)

¹⁹ Centrale Archeologische Inventaris, CAI ID 212821, Onze-Lieve-Vrouwstraat 8 (geraadpleegd op 28 april 2020); Reyns/Claessens 2016, 27-28

²⁰ Centrale Archeologische Inventaris, CAI ID 212821, Onze-Lieve-Vrouwstraat 8 (geraadpleegd op 28 april 2020); Cléda/Reyns 2017, 37, 43-45

²¹ Centrale Archeologische Inventaris, CAI ID 104710, Sint-Willibrorduskerk (geraadpleegd op 28 april 2020); Agentschap Onroerend Erfgoed 2020: Parochiekerk Sint-Willibrordus [online], <https://id.erfgoed.net/erfgoedobjecten/10944> (geraadpleegd op 28 april 2020)

CAI ID 366229, CAI ID 366230 en CAI ID 366231.²² Op de Ferrariskaart is ook een nederzetting weergegeven ter hoogte van de Groenenhoek (CAI ID 366113).²³

Er bevinden zich verder ook nog resten uit de nieuwste tijd in de omgeving. Ter hoogte van CAI ID 366076 bevond zich het 19de-eeuwse Fortje 4 van Berchem, dat in circa 1885 gesloopt werd. Daarna werd hier het Militair Hospitaal en Arsenaal opgericht.²⁴ Bij proefsleuvenonderzoek in de Boomgaardstraat (CAI ID 224090) werden afvalkuilen, kuilen en een restant van een vroegere tuinmuur uit de nieuwste tijd aangesneden. In 1903 werd hier gestart met de bouw van een klooster, opgericht door de zusterorde “Soeurs de l’Espérance”. De gebouwen, die oorspronkelijk bestemd waren als zusterklooster en tehuis voor bejaarde vrouwen, werden in 1948 omgevormd tot een algemeen ziekenhuis met de benaming “Kliniek Heilige Familie”. In 1989 werd het ziekenhuis omgevormd tot kantoren.²⁵

Andere gekende archeologische waarden in de omgeving van het onderzoeksgebied bevinden zich al op vrij grote afstand ten opzichte van het onderzoeksgebied of kennen een verschillende landschappelijke ligging. Ze zijn weinig relevant om het archeologisch potentieel van het terrein in te schatten. Daarom worden ze hier niet nader toegelicht. De overige bekrachtigde archeologienota’s of nota’s van terreinen in de omgeving bieden ook geen relevante aanvulling op de reeds besproken CAI-locaties. Daarom lichten we ze hier niet afzonderlijk toe.

²² Centrale Archeologische Inventaris, CAI ID 366120, Berchem 1 (geraadpleegd op 28 april 2020); Centrale Archeologische Inventaris, CAI ID 366193, Berchem 2 (geraadpleegd op 28 april 2020); Centrale Archeologische Inventaris, CAI ID 366194, Berchem 3 (geraadpleegd op 28 april 2020); Centrale Archeologische Inventaris, CAI ID 366197, Berchem 4 (geraadpleegd op 28 april 2020); Centrale Archeologische Inventaris, CAI ID 366199, Berchem 5 (geraadpleegd op 28 april 2020); Centrale Archeologische Inventaris, CAI ID 366200, Berchem 6 (geraadpleegd op 28 april 2020); Centrale Archeologische Inventaris, CAI ID 366202, Berchem 8 (geraadpleegd op 28 april 2020); Centrale Archeologische Inventaris, CAI ID 366203, Berchem 9 (geraadpleegd op 28 april 2020); Centrale Archeologische Inventaris, CAI ID 366205, Berchem 11 (geraadpleegd op 28 april 2020); Centrale Archeologische Inventaris, CAI ID 366209, Berchem 14 (geraadpleegd op 28 april 2020); Centrale Archeologische Inventaris, CAI ID 366211, Berchem 16 (geraadpleegd op 28 april 2020); Centrale Archeologische Inventaris, CAI ID 366212, Berchem 17 (geraadpleegd op 28 april 2020); Centrale Archeologische Inventaris, CAI ID 366216, Berchem 21 (geraadpleegd op 28 april 2020); Centrale Archeologische Inventaris, CAI ID 366220, Berchem 25 (geraadpleegd op 28 april 2020); Centrale Archeologische Inventaris, CAI ID 366225, Berchem 27 (geraadpleegd op 28 april 2020); Centrale Archeologische Inventaris, CAI ID 366229, Berchem 31 (geraadpleegd op 28 april 2020); Centrale Archeologische Inventaris, CAI ID 366230, Berchem 32 (geraadpleegd op 28 april 2020); Centrale Archeologische Inventaris, CAI ID 366231, Berchem 33 (geraadpleegd op 28 april 2020)

²³ Centrale Archeologische Inventaris, CAI ID 366113, Groenenhoek (geraadpleegd op 28 april 2020)

²⁴ Centrale Archeologische Inventaris, CAI ID 366076, Fort 4 (militair hospitaal), (geraadpleegd op 28 april 2020); Agentschap Onroerend Erfgoed 2020: Militair Hospitaal en Arsenaal [online], <https://id.erfgoed.net/erfgoedobjecten/7254> (geraadpleegd op 28 april 2020)

²⁵ Centrale Archeologische Inventaris, CAI ID 224090, Boomgaardstraat (geraadpleegd op 28 april 2020); Agentschap Onroerend Erfgoed 2020: Klooster van de Soeurs de l’Espérance [online], <https://id.erfgoed.net/erfgoedobjecten/7085> (geraadpleegd op 28 april 2020)

2.4.4 Interpretatie van het onderzochte gebied en synthese

Na uitvoering van het bureauonderzoek kunnen de onderzoeksvragen die vooropgesteld werden, beantwoord worden.

Welke aanwijzingen bevatten de bestaande bronnen over het archeologisch potentieel van het terrein? Wat is de landschapshistoriek en de gebruiksevolutie van het terrein?

Het onderzoeksgebied bevindt zich ten oosten van het oude centrum van Berchem, tussen de Uitbreidingstraat in het noordwesten en de Binnensingel in het zuidoosten. Uit historische bronnen blijkt dat in de 18de eeuw een deel van het omwalde “Berchem Hoff” of Kasteel van Berchem binnen het zuidwestelijk deel van het plangebied lag. Het gaat vermoedelijk om de gebouwen die op het neerhof van de site stonden. Er liepen ook wegen over het terrein. Deze situatie blijft zo tot de aanleg van een nieuwe verdedigingsgordel, naar het ontwerp van Henri Alexis Brialmont, tussen 1860-1865. Het kasteel van de heerlijkheid van Berchem werd daarbij onteigend en gesloopt.

Vanaf dan ligt het plangebied juist langs deze 19de-eeuwse stadsomwalling of Brialmontvesting, nabij de Poort van Berchem. Sommige bronnen suggereren dat delen van de stadsomwalling het plangebied in het zuiden en het oosten raken. Het duurt daarna niet zo lang of het vrijgekomen terrein wordt, onder druk van verstedelijking, al in het laatste kwart van de 19de eeuw terug bebouwd. Zo komen er meerdere gebouwen in het centrale en zuidwestelijke deel van het onderzoeksgebied. Opmerkelijk is dat op een aantal kaarten, gedateerd na de sloop van het kasteel in functie van de aanleg van de Brialmontvesting, terug een gebouw verschijnt dat naar vorm en oriëntatie lijkt op een van de gebouwen van het neerhof van het kasteel, zoals aangeduid op het primitief kadaster (Figuur 21). Het is niet duidelijk of het daadwerkelijk om hetzelfde gebouw gaat en of dit dan de sloop overleefde of dat er nadien een nieuw pand op de oude fundamenten werd gebouwd. Dit is een interessante onderzoeksvraag.

In 1906 wordt de Brialmontvesting gedeclasseerd. De sloop die daarop volgde, gebeurde in verschillende fasen en was pas volledig uitgevoerd in 1963 bij de aanleg van de Ring rond Antwerpen. In de eerste helft van de 20ste eeuw lijken de meeste 19de-eeuwse gebouwen alweer verdwenen. Enkel in het zuidwesten van het terrein is nog bebouwing aanwezig. De bebouwing zal stilaan opnieuw toenemen tot op vandaag, waarbij bijna het volledige oppervlak van het plangebied bebouwd of verhard is.

De meeste archeologische vondsten in de buurt van het plangebied zijn gekoppeld aan de Brialmontvesting. Onderzoek ernaar maakt duidelijk dat de afbraak plaatselijk soms grondig gebeurde maar evengoed nog massieve muurresten kan opleveren. Enkele vondsten in de ruimere omgeving dateren uit de metaaltijden en de late middeleeuwen. Momenteel is echter niet uit te sluiten dat ook relevante archeologische resten uit andere periodes kunnen voorkomen binnen het onderzoeksgebied. Wel kunnen we stellen dat de kans klein is dat een goed bewaarde steentijd artefactensite bewaard gebleven is binnen het onderzoeksgebied, gezien de vele bouw- en sloopactiviteiten die in het verleden reeds op het terrein plaatsgevonden hebben.

Wat is de impact van de geplande werken?

Na de sloop van de bestaande bebouwing worden drie nieuwe kantoorgebouwen opgetrokken. De gebouwen worden met elkaar verbonden door één ondergrondse parking die een verstoringsdiepte tot ca. 6,75 m onder het maaiveld zal kennen. Verder zal er omgevingsaanleg plaatvinden. De omgevingsaanleg kent een verstoringsdiepte van ca. 50 à 80 cm. Ter hoogte van geplande nutsvoorzieningen is de verstoringsdiepte groter.

De heraanleg van de bestaande wegenis en infrastructuur beperkt zich tot de reeds bestaande verstoringsdiepte van de huidige wegenis en infrastructuur. Enkel ter hoogte van een nieuw aan te leggen rioleringstracé wordt een bijkomende verstoring van het bodemarchief in deze zone verwacht. Dit betekent dat de heraanleg van de bestaande wegenis en infrastructuur slechts een beperkte bijkomende negatieve impact op het aanwezige bodemarchief zal hebben.

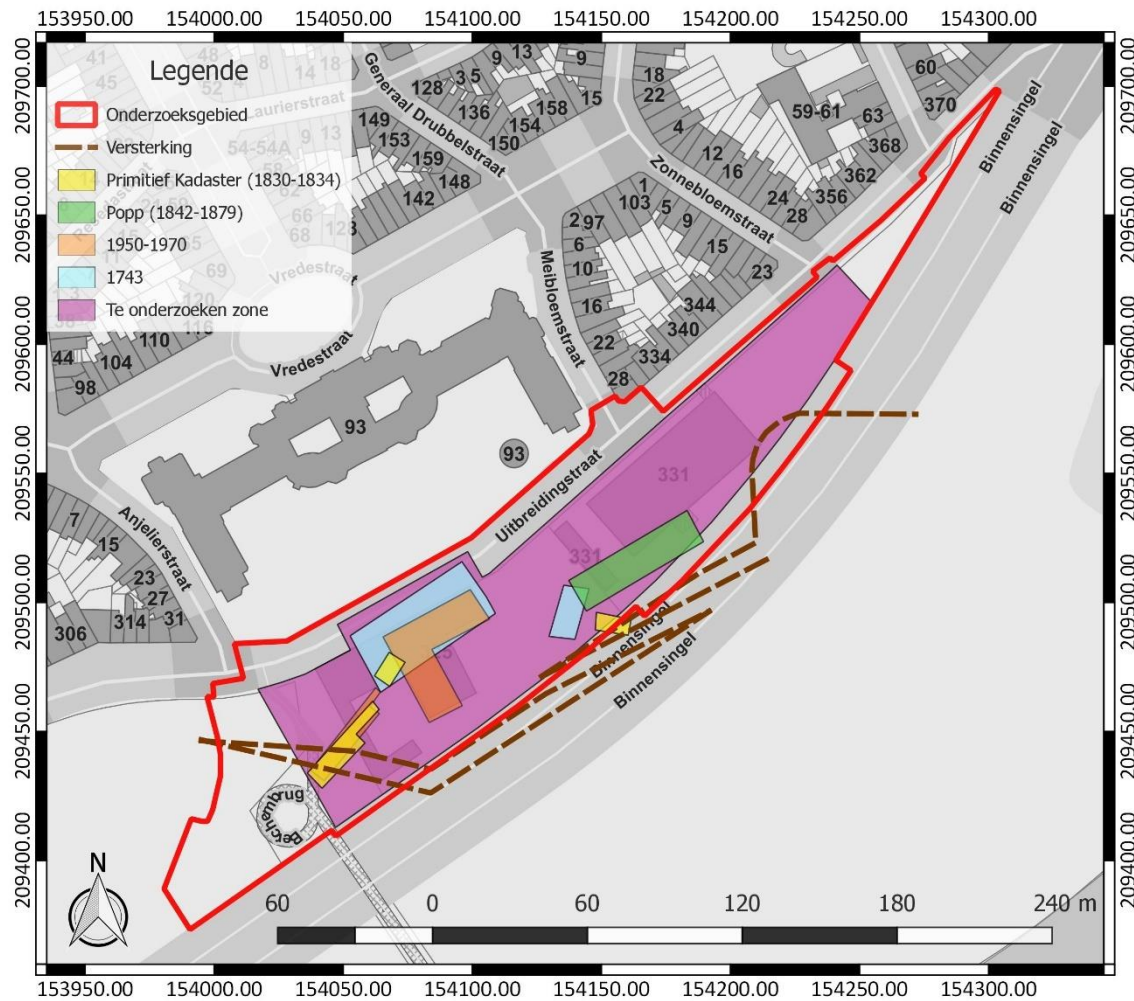
In het westen van het onderzoeksgebied wordt de bestaande fietshelling afgebroken en wordt een nieuwe fietshelling aangelegd. In functie daarvan worden ook enkele paden heraangelegd. Ook in het uiterste oosten van het onderzoeksgebied wordt een pad heraangelegd. Er worden ook enkele nieuwe bomen geplant. Bodemingrepen in deze zones zijn overwegend beperkt tot ca. 30 cm, wat betekent dat de bijkomende negatieve impact die deze werken op het bodemarchief zullen hebben, verwaarloosbaar is.

2.4.5 Afweging noodzaak verder vooronderzoek

Het bureauonderzoek toont aan dat het onderzoeksgebied archeologisch potentieel kent. Uit historische bronnen blijkt dat in de 18de eeuw een deel van het omwalde “Berchem Hoff” of Kasteel van Berchem binnen het zuidwestelijk deel van het plangebied lag. Het gaat vermoedelijk om de gebouwen die op het neerhof van het kasteel stonden. Later zal dit omwalde kasteel plaats ruimen voor de 19de-eeuwse stadsomwalling of Brialmontvesting. Mogelijk lagen er delen van deze vesting binnen het plangebied. Het duurt niet lang of het vrijgekomen terrein wordt terug bebouwd. Opmerkelijk daarbij is dat op verschillende kaarten, die dateren na de aanleg van de vesting en dus ook na de sloop van het kasteel, terug een gebouw verschijnt dat dezelfde vorm en oriëntatie lijkt te hebben als een gebouw van het neerhof van het kasteel. De bebouwing op het terrein zal stilaan toenemen tot op vandaag. De gebouwen die er momenteel staan, zijn deels onderkelderd. Toch lijkt het niet onmogelijk dat resten van de gedempte kasteelgracht en de verdwenen gebouwen nog aanwezig zijn op het terrein.

Verder zijn de meeste archeologische vondsten in de buurt van het plangebied verwant aan de Brialmontvesting. Onderzoek ernaar maakte wel duidelijk dat de afbraak grondig gebeurde. Enkele vondsten in de ruimere omgeving dateren uit de metaaltijden en de late middeleeuwen. Momenteel is echter niet uit te sluiten dat ook relevante archeologische resten uit andere periodes kunnen voorkomen binnen het onderzoeksgebied. Wel kunnen we stellen dat de kans klein is dat een goed bewaarde steentijd artefactensite bewaard gebleven is binnen het onderzoeksgebied, gezien de vele bouw- en sloopactiviteiten die in het verleden reeds op het terrein plaatsgevonden hebben.

De bouw van de nieuwe kantoorgebouwen en een grote ondergrondse parking met twee ondergrondse niveaus en de ontwikkeling van de site zal een negatieve impact hebben op het aanwezige bodemarchief. In het uiterste oosten, het uiterste westen en ter hoogte van de bestaande weginfrastructuur zal de bijkomende negatieve impact van de geplande werken ten opzichte van de huidige situatie erg beperkt zijn. In deze zones wordt geen bijkomend archeologisch onderzoek nodig geacht, behalve ter hoogte van de weginfrastructuur die ter hoogte van de bebouwing van het Kasteel van Berchem ligt. Om beter zicht te krijgen op dit bodemarchief en om de impact op dit bodemarchief door de bouwactiviteit beter in te schatten, is bijkomend vooronderzoek met ingreep in de bodem nodig in een zone van ca. 12.810 m². Voor het verdere vooronderzoek wegen we verschillende onderzoeksmethodes af.

Figuur 30: Synthesekaart, weergegeven op het GRB (www.geopunt.be)

Geofysisch onderzoek is niet aangewezen omdat dit geen gegevens over de chronologie van de eventueel gedetecteerde fenomenen kan opleveren. Het potentieel op kennisvermeerdering is voor deze onderzoekstechniek te beperkt.

Veldkartering is niet mogelijk binnen het onderzoeksgebied, omdat het volledige terrein verhard is.

Landschappelijk bodemonderzoek is relevant om de bewaringstoestand van de bodem vast te stellen, maar dat kan ook aan de hand van andere onderzoekstechnieken. Uit het bureauonderzoek blijkt dat er op het terrein al heel wat bodemingrepen hebben plaatsgevonden. Daarom is de kans erg klein dat er nog goed bewaarde natuurlijke aardkundige eenheden aanwezig zijn waarin zich een goed bewaarde steentijd artefactensite kan bevinden. Door de vele bodemingrepen en vermoedelijk ook de ophoging van het terrein in het kader van de vestingwerken, verwachten we puin in de ondergrond. Dit puin bemoeilijkt de uitvoering van een landschappelijk booronderzoek. Er zouden wel landschappelijke profielputten aangelegd kunnen worden, maar het is dan kosten-baten interessanter om meteen over te gaan naar een onderzoeksmethode die zowel inzicht kan bieden in de bewaringstoestand van het bodemarchief als ruimtelijk inzicht en inzicht in de eventuele aanwezigheid van relevante archeologische resten.

Daarom dient een proefsleuvenonderzoek uitgevoerd te worden om na te gaan of binnen het onderzoeksgebied relevante archeologische sporen aanwezig zijn en om na te gaan of de gebouwen, wegen, versterkingen en wallen waarvan sprake is op de historische kaarten aanwezig zijn. Deze

onderzoekstechniek biedt daarvoor voldoende ruimtelijk inzicht en is geschikt omdat een site zonder complexe verticale stratigrafie verwacht wordt.

3 Samenvatting

Het bureauonderzoek toont aan dat het onderzoeksgebied archeologisch potentieel kent. Uit historische bronnen blijkt dat in de 18de eeuw een deel van het omwalde “Berchem Hoff” of Kasteel van Berchem binnen het zuidwestelijk deel van het plangebied lag. Na de sloop van dit kasteel, om plaats te maken voor de 19de-eeuwse Brialmontvesting, duurde het niet lang voor het terrein werd weer bebouwd. Deze bebouwing zal stilaan toenemen tot op vandaag. Naast een aantal archeologische vondsten die verwant zijn aan de Brialmontvesting, zijn er in de ruimere omgeving ook vondsten uit de metaaltijden en de late middeleeuwen aanwezig. Ondanks de impact die de gebouwen en de verhardingen hadden op de ondergrond en het daarin verborgen bodemarchief, is er een kans dat de resten van de slotgracht en de gebouwen nog aanwezig zijn op het terrein. Momenteel is niet uit te sluiten dat ook relevante archeologische resten uit andere periodes kunnen voorkomen binnen het onderzoeksgebied. Wel kunnen we stellen dat de kans klein is dat een goed bewaarde steentijd artefactensite bewaard gebleven is binnen het onderzoeksgebied, gezien de vele bouw- en sloopactiviteiten die in het verleden reeds op het terrein plaatsgevonden hebben. Een evaluatie van de geplande bodemingrepen binnen het onderzoeksgebied geeft aan dat het bodemarchief in de zone van ca. 12.810 m² waarin bodemingrepen plaatsvinden, bedreigd is en verder onderzocht dient te worden.

4 Bibliografie

4.1 Archiefdocumenten

SAA = Stadsarchief Antwerpen

4.2 Publicaties

Adams, R./S. Vermeire/G. De Moor/P. Jacobs/S. Louwye/T. Polfliet, 2002: *Toelichting bij de Quartairgeologische kaart. Kaartblad 15 Antwerpen*, Gent.

Bastiaens, J./J.M. Van Moernick, 1994: Bodemsporen van beddenbouw in het zuidelijk deel van het plaggenlandbouwareaal: getuigen van 17de-eeuwse landbouwintensivering in de Belgische provincies Antwerpen en Limburg en de Nederlandse provincie Noord-Brabant, *Historisch Geografisch Tijdschrift* 12.3, 81-90.

Cléda, B./N. Reyns, 2017: *Archeologische opgraving Berchem (Antwerpen) – Onze-Lieve-Vrouwstraat 8*, Temse (Rapporten All-Archeo bvba 340).

Lombaerde, P., 2009: *Antwerpen versterkt. De Spaanse omwalling vanaf haar bouw in 1542 tot haar afbraak in 1870*, Brussel/Antwerpen.

Reyns, N./L. Claessens, 2016: *Archeologisch vooronderzoek Berchem (Antwerpen) – Onze-Lieve-Vrouwstraat 8*, Temse (Rapporten All-Archeo bvba 304).

Van Doesburg, J./M. De Boer/J.H.C. Deeben, 2007: *Essen in zicht. Essen en plaggendecken in Nederland. Onderzoek en beleid*, Amersfoort (Nederlandse archeologische rapporten 34).

Vansweevelt, J., 2017: *Archeologienota: Parkaanleg Wolvenberg BIS - Antwerpen. Resultaten van het vooronderzoek*, Antwerpen (Nota van de dienst archeologie stad Antwerpen).

4.3 Websites

Cartesius (2020)
<https://www.cartesius.be>

Centrale Archeologische Inventaris (2021)
<https://cai.onroenderfgoed.be>

Databank ondergrond Vlaanderen (2020)
<http://dov.vlaanderen.be>

Felixarchief (2020)
<https://felixarchief.antwerpen.be/>

Geoportaal Onroerend Erfgoed (2021)
<https://geo.onroenderfgoed.be/>

Geopunt Vlaanderen (2021)
<http://www.geopunt.be/>

Inventaris Onroerend Erfgoed (2020)
<https://inventaris.onroenderfgoed.be>

Onderzoeksbalans Onroerend Erfgoed Vlaanderen (2020)
<https://www.onderzoeksbalans.be>

Rijksarchief België (2020)
<https://search.arch.be/nl/>

5 Bijlagen

5.1 Archeologische periodes

